

ПРАВОЗНАВСТВО

Навчальний посібник
для 10-11 профільних класів,
абітурієнтів, студентів
неюридичних спеціальностей

Видання третє, доп. і переробл.

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 316.334.4
ББК 67.0я72
Р25

Рецензенти:

завідувач кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права, доктор юридичних наук,
професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України
Стефанчук Р.О.

заступник прокурора Хмельницької області, старший радник юстиції
Львовський М.І.

методист ХІППО
Середа Я.В.

методист ХІППО
Журавська Н.І.

методист методабінету міського управління освіти м. Хмельницького,
вчитель історії та правознавства вищої категорії, старший учитель
Шостак О.М.

вчитель історії вищої категорії,
старший вчитель історії і правознавства Волочиського НВК
Гуляк Т.П.

Ратушняк С.П.

P25 Правознавство : навчальний посібник для 10-11 профільних класів, абиту-
рієнтів, студентів неюридичних спеціальностей / С.П. Ратушняк. — Вид. 3-е,
доп. і переробл. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2014. — 720 с.

ISBN 978-966-10-2521-8

Посібник охоплює основні питання теорії держави і права й складається із трьох книг:
«Теорія держави та права», «Публічне право» (конституційне, адміністративне, кримінальне,
фінансове та екологічне право) та «Приватне право» (цивільне, господарське, трудове, право
соціального захисту, сімейне, житлове, земельне та аграрне право).

Текст посібника складено на основі навчальних програм для неюридичних спеціальностей
студентів вищих навчальних закладів України, навчальних програм для 10-11-х профільних
класів, державної навчальної програми з правознавства для 10-11 профільних класів навчальних
закладів з українською мовою навчання (С. Ратушняк, Т. Ремех) та вимог до незалежного
зовнішнього оцінювання, а також згідно із законодавством України станом на вересень
2013 року.

Метою курсу є надання широких практичних правових знань учням та студентам вузів та
підготовка до вступу на юридичні спеціальності вищих навчальних закладів України.

Для учнів, студентів, усіх, хто потребує базових правових знань.

УДК 316.334.4
ББК 67.0я72

Охороняється законом про авторське право.

*Жодна частина даного видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-2521-8

© Ратушняк С.П., 2013
© Навчальна книга – Богдан, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
------------	----

Книга I. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Розділ I. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ	23
Глава 1. Виникнення держави і права.....	23
1.1 Причини виникнення держави і права	23
1.2. Теорії походження держави і права.....	25
1.3. Шляхи та форми походження держави та права.....	28
1.4. Історичні типи держави	31
Глава 2. Поняття, ознаки і сутність держави.....	33
2.1. Поняття, ознаки держави	33
2.2. Функції держави	35
2.3. Форми реалізації функцій держави	36
2.4. Методи реалізації функцій держави	37
2.5. Сутність держави.....	37
2.6. Правова держава.....	38
2.7. Громадянське суспільство.....	39
Глава 3. Форми держави.....	39
3.1. Поняття форми держави	39
3.2. Форма правління. Поняття монархії та республіки.....	40
3.3. Необмежені монархії	40
3.4. Обмежені монархії	41
3.5. Президентська республіка	42
3.6. Парламентська республіка	42
3.7. Змішана республіка	43
3.8. Форма територіального (державного) устрою	43
3.9. Унітарна держава.....	44
3.10. Складні держави	44
3.11. Співдружності та співтовариства	45
3.12. Форма політичного режиму.....	46
3.13. Демократичний політичний режим	46
3.14. Недемократичні політичні режими.....	47
Глава 4. Органи державної влади.....	49
4.1. Поняття та види влади.....	49
4.2. Політична влада.....	50
4.3. Державна влада.....	50

4.4. Механізм держави. Державний апарат	50
4.5. Державний орган: поняття, ознаки, види	51
4.6. Органи законодавчої влади	52
4.7. Органи виконавчої влади	54
4.7. Місцеве управління (самоврядування)	56
4.8. Судова влада	57
4.9. Правоохоронні органи	58
Глава 5. Народовладдя	59
5.1. Поняття та ознаки демократії (народовладдя)	59
5.2. Безпосередня і представницька демократія	60
5.3. Поняття виборів. Принципи виборчого права	60
5.4. Виборчий процес: поняття, етапи	62
5.5. Види виборів	62
5.6. Поняття виборчої системи	63
5.7. Мажоритарна виборча система	63
5.8. Пропорційна виборча система	64
5.9. Змішана виборча система	64
5.10. Референдум	65
Глава 6. Держава, особа, суспільство: співвідношення та взаємодія	66
6.1. Співвідношення держави, особи, суспільства	66
6.2. Правовий статус особи	67
6.3. Політична система суспільства	68
Розділ II. ТЕОРІЯ ПРАВА.....	71
Глава 7. Право	71
7.1. Поняття та види соціальних норм	71
7.2. Поняття та ознаки права	73
7.3. Право як суспільне явище (об'єктивне право) і як конкретне повноваження особи (суб'єктивне право)	74
7.4. Функції права	74
7.5. Принципи права. Соціальна цінність права	75
7.6. Співвідношення та взаємовплив права і моралі	76
7.7. Джерела права	77
Глава 8. Система права	80
8.1. Правова система. Правові сім'ї	80
8.2. Поняття системи права. Предмет та метод правового регулювання	81
8.3. Публічне та приватне право. Матеріальне та процесуальне право	81
8.4. Галузь права. Підгалузь права	82
8.5. Загальна характеристика галузей права	82
8.6. Інститут права	83
8.7. Норма права	83
8.8. Види норм права:	84
Глава 9. Правовідносини	84
9.1. Поняття правовідносин. Ознаки та види	84
9.2. Структура (склад) правовідносин	85

9.3. Суб'єкти правовідносин	85
9.4. Об'єкти правовідносин	86
9.5. Зміст правовідносин.....	86
9.6. Юридичні факти.....	86
Глава 10. Право і закон.....	87
10.1. Поняття про законодавство. Відмінність між правом і законодавством.....	87
10.2. Система законодавства	87
10.3. Структура законодавства.....	88
10.4. Поняття та ознаки нормативно-правового акту.....	88
10.5. Поняття та види законів	88
10.6. Поняття та види підзаконних актів	90
10.7. Дія нормативно-правового акту у часі, просторі та щодо кола осіб	91
10.8. Поняття та види систематизації нормативно-правових актів	91
Глава 11. Правотворчість. Правозастосування.....	93
11.1. Поняття правоутворення і правотворчості.....	93
11.2. Етапи правотворчої діяльності	93
11.3. Реалізація норм права. Правозастосування	94
11.4. Тлумачення правових норм	95
Глава 12. Правосвідомість. Правова культура	96
12.1. Поняття правосвідомості. Ознаки. Функції.....	96
12.2. Структура правосвідомості	97
12.3. Правова культура.....	97
12.4. Правове виховання.....	98
Глава 13. Законність і правопорядок. Правопорушення і юридична відповідальність.....	99
13.1. Поняття законності, правопорядку і суспільного порядку.....	99
13.2. Поняття поведінки. Правомірна і протиправна поведінка	100
13.3. Поняття та ознаки правопорушення	101
13.4. Склад правопорушення.....	102
13.5. Види правопорушень	102
13.6. Причини скочення правопорушень.....	103
13.7. Поняття, цілі, принципи та підстави юридичної відповідальності	103
13.8. Види юридичної відповідальності	105
13.9. Засади юридичної відповідальності особи	105

Книга II. ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Розділ III. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО	107
Глава 14. Вступ до конституційного права.....	107
14.1. Поняття конституційного права. Конституційно-правові відносини	107
14.2. Конституційно-правові норми	108
14.3. Предмет та метод конституційного права. Принципи конститу- ційного права	108
14.4. Джерела конституційного права	108

Глава 15. Історичний розвиток та становлення української державності.....	109
15.1. Історичний розвиток держави та права України.....	109
15.2. Декларація про державний суверенітет України	111
15.3. Акт проголошення незалежності України.....	112
15.4. Референдум 1 грудня 1991 року	112
15.5. Правонаступництво України	113
15.6. Основні етапи конституційного процесу в Україні 1991-1996 рр.	113
Глава 16. Конституція України — Основний закон держави.....	115
16.1. Загальна характеристика Конституції України.....	115
16.2. Порядок внесення змін до Конституції України	116
16.3. Зміни до Конституції України від 8.12.2004 року	117
Глава 17. Загальні засади конституційного ладу.....	118
17.1. Форма правління України	118
17.2. Форма територіального устрою України	119
17.3. Форма політичного режиму України.....	120
17.4. Державні символи України.....	120
17.5. Статус Автономної Республіки Крим	121
17.6. Правовий статус національних меншин	122
17.7. Законодавство про мови в Україні	123
17.8. Основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності.....	124
Глава 18. Громадянство України. Правовий статус іноземців в Україні	128
18.1. Поняття та принципи громадянства України.....	128
18.2. Порядок та підстави набуття громадянства України	129
18.3. Порядок та підстави припинення громадянства	131
18.4. Органи та порядок вирішення питань, які стосуються громадянства України	132
18.5. Правовий статус іноземця і особи без громадянства в Україні	133
18.6. Статус біженців в Україні	135
Глава 19. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Конституційні гарантії	139
19.1. Поняття прав, свобод, обов'язків людини і громадянина.	
Правовий статус особи	139
19.2. Сучасні міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини.	
Загальна декларація прав людини	140
19.3. Громадянські (особисті) права і свободи	141
19.3.1. Поняття громадянських (особистих) прав і свобод	141
19.3.2. Право на життя	142
19.3.3. Право людини на повагу до її гідності	142
19.3.4. Право на свободу та особисту недоторканність.....	142
19.3.5. Право на недоторканність житла	142
19.3.6. Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.....	143
19.3.7. Право на невтручання в особисте та сімейне життя	143
19.3.8. Право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання.....	143
19.3.9. Право на свободу думки і слова	143
19.3.10. Право на інформацію. Захист державної й комерційної таємниці	143
19.3.11. Право на свободу світогляду і віросповідання. Зміст принципу відокремлення церкви від держави та школи від церкви	145

19.4. Політичні права і свободи	147
19.4.1. Поняття політичних прав і свобод.....	147
19.4.2. Право на свободу об'єднань	147
19.4.3. Право на свободу об'єднання у громадській організації. Молодіжні та дитячі громадські організації	148
19.4.4. Право на свободу об'єднання у політичній партії.....	149
19.4.5. Право брати участь в управлінні державними справами	151
19.4.6. Право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації.....	151
19.4.7. Право на звернення громадян.....	151
19.5. Конституційні економічні права і свободи людини і громадянина	152
19.5.1. Поняття економічних прав і свобод	152
19.5.2. Право на власність	152
19.5.3. Право на підприємницьку діяльність	153
19.5.4. Право на працю	153
19.5.5. Право на страйк.....	153
19.6. Конституційні соціальні права і свободи людини і громадянина	154
19.6.1. Поняття соціальних прав і свобод	154
19.6.2. Право на відпочинок	154
19.6.3. Право на соціальний захист	154
19.6.4. Конституційне закріплення права на достатній життєвий рівень	155
19.6.5. Юридичні гарантії конституційного права на охорону здоров'я	155
19.6.6. Конституційне закріплення права на житло	156
19.6.7. Конституційний захист сім'ї, материнства та дитинства	156
19.6.8. Конвенція про права дитини.....	156
19.7. Конституційні культурні (духовні) права і свободи людини і громадянина ..	159
19.7.1. Поняття культурних (духовних) прав і свобод.....	159
19.7.2. Конституційне закріплення права на освіту	159
19.7.3. Система освіти в Україні	160
19.7.4. Загальна середня освіта	161
19.7.5. Права та обов'язки учасників навчально-виховного процесу	162
19.7.6. Вища освіта	163
19.7.7. Позашкільна освіта. Професійно-технічна освіта. Післядипломна освіта. Самоосвіта.....	164
19.7.8. Право на свободу творчої діяльності	165
19.8. Права і обов'язки громадян в умовах надзвичайного стану.....	165
19.9. Права і обов'язки громадян в умовах воєнного стану	168
19.10. Конституційні обов'язки громадян України	171
19.10.1. Поняття та види конституційних обов'язків	171
19.10.2. Військовий обов'язок громадян. Порядок призову на військову службу та її проходження. Відстрочки від призову.....	171
19.10.3. Альтернативна (невійськова) служба	177
19.11. Гарантії конституційних прав і свобод	178
Глава 20. Народовладдя в Україні.....	180
20.1. Референдум в Україні	180
20.2. Загальна характеристика виборів в Україні	183
Глава 21. Законодавча влада. Верховна Рада України	187
21.1. Принцип поділу державної влади в Україні. Завдання законодавчої влади. Правовий статус Верховної Ради України	187
21.2. Структура Верховної Ради України	187
21.3. Повноваження Верховної Ради України	188
21.4. Порядок роботи Верховної Ради України (регламент)	190

21.5. Підстави і порядок досрокового припинення повноважень Верховної Ради України	192
21.6. Законодавчий процес	192
21.7. Бюджетний процес	194
21.8. Правовий статус народного депутата.....	195
21.9. Підстави і порядок досрокового припинення повноважень народного депутата України	198
21.10. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	199
21.11. Рахункова палата	201
21.12. Вибори народних депутатів	202
Глава 22. Президент України.....	205
22.1. Розвиток інституту президентства в Україні. Правовий статус Президента України.....	205
22.2. Повноваження Президента України.....	205
22.3. Підстави та порядок досрокового припинення повноважень Президента України.....	207
22.4. Рада національної безпеки і оборони.....	208
22.5. Адміністрація Президента України.....	208
22.6. Вибори Президента України	209
Глава 23. Кабінет Міністрів України.....	211
23.1. Правовий статус Кабінету Міністрів України. Склад та порядок формування	211
23.2. Припинення повноважень Кабінету Міністрів України. Припинення повноважень члену КМУ	212
23.3. Повноваження Кабінету Міністрів України	213
23.4. Прем'єр-міністр України	214
23.5. Міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади	215
23.6. Система та повноваження місцевих органів державної виконавчої влади....	217
Глава 24. Місцеве самоврядування в Україні.....	219
24.1. Поняття, принципи, система місцевого самоврядування	219
24.2. Органи місцевого самоврядування	220
24.3. Функції органів місцевого самоврядування	221
24.4. Статус депутатів місцевих рад	222
24.5. Міський, селищний, сільський голова	224
24.6. Секретар ради	225
24.7. Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті ради....	226
24.8. Вибори органів місцевого самоврядування.....	226
Глава 25. Судова влада в Україні.....	230
25.1. Принципи судоустрою України	230
25.2. Статус суддів, народних засідателів і присяжних	230
25.3. Конституційний Суд України	232
25.4. Система судів загальної юрисдикції	235
25.5. Місцеві суди.....	235
25.6. Апеляційні суди	235
25.7. Вищі спеціалізовані суди	236
25.8. Верховний Суд України.....	236
25.9. Національна школа суддів України. Вища кваліфікаційна комісія суддів, суддівське самоврядування	237

25.10. Третейські суди	239
25.11. Вища рада юстиції	241
25.12. Засади судочинства та етапи судового процесу	242
Глава 26. Правоохоронні органи, адвокатура та нотаріат в Україні	244
26.1. Прокуратура	244
26.1.1. Поняття та функції прокуратури	244
26.1.2. Система органів прокуратури	245
26.1.3. Предмет прокурорського нагляду	245
26.1.4. Акти реагування прокурора	246
26.2. Міліція	247
26.2.1. Поняття та завдання міліції	247
26.2.2. Система органів міліції. Підрозділи міліції	248
26.2.3. Права та обов'язки міліції	249
26.2.4. Порядок застосування міліцією заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї	252
26.3. Органи і служби у справах дітей	254
26.4. Служба безпеки України (СБУ)	258
26.4.1. Поняття та завдання СБУ. Засади діяльності	258
26.4.2. Система органів СБУ	259
26.4.3. Права та обов'язки СБУ	260
26.5. Державна податкова служба	263
26.6. Податкова міліція	266
26.7. Митні органи	267
26.8. Органи охорони державного кордону	269
26.9. Оперативно-розшукова діяльність	271
26.10. Адвокатура	273
26.11. Нотаріат в Україні	276
26.11.1. Поняття нотаріату. Вчинення нотаріальних дій	276
26.11.2. Права та обов'язки нотаріуса	277
26.11.3. Державні нотаріальні контори та державні нотаріальні архіви	278
26.11.4. Правочини, що підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню	278
26.11.5. Вчинення нотаріальних дій	279
Розділ IV. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО	285
Глава 27. Адміністративні правовідносини. Державне управління	285
27.1. Загальна характеристика адміністративного права	285
27.2. Адміністративні правовідносини	286
27.3. Державне управління. Методи державного управління	286
27.4. Методи державного управління	287
27.5. Спеціальні заходи адміністративного примусу	288
27.6. Адміністративне затримання	289
27.7. Державна служба. Загальні засади діяльності, статус державних службовців	291
Глава 28. Відповідальність за скоєння адміністративних проступків	296
28.1. Адміністративне правопорушення: поняття, ознаки, склад	296
28.2. Адміністративна відповідальність	297
28.3. Поняття адміністративного стягнення	298
28.4. Види адміністративних стягнень	298

28.5. Обставини, що пом'якшують відповідальність. Обставини, що обтяжують відповідальність	298
Глава 29. Адміністративна відповідальність неповнолітніх	300
29.1. Заходи адміністративного впливу	301
29.2. Правопорушення, за які несуть відповідальність неповнолітні з 16 років....	301
29.3. Особливості адміністративної відповідальності батьків неповнолітніх за скоєння неповнолітніми проступків та злочинів	302
Глава 30. Види адміністративних правопорушень	303
Глава 31. Порядок вирішення адміністративних спорів та накладення адміністративних стягнень	305
31.1. Адміністративне провадження.....	305
31.2. Адміністративне судочинство.....	309
31.3. Провадження у справах за пропозиціями, заявами та скаргами громадян	312
Розділ V. ФІНАНСОВЕ ПРАВО	316
Глава 32. Фінанси та фінансове право.....	316
32.1. Поняття фінансів.....	316
32.2. Поняття і загальна характеристика фінансового права	317
Глава 33. Основи бюджетного права України	318
33.1. Поняття бюджету. Бюджетна система України	318
33.2. Бюджетна класифікація. Доходи та видатки бюджету	318
33.3. Бюджетний процес	320
33.4. Порядок розробки й прийняття Державного бюджету України	320
33.5. Доходи та видатки Державного бюджету України	321
33.6. Казначейська форма обслуговування Державного бюджету. Контроль за виконанням Державного бюджету.....	322
Глава 34. Податкова система України.....	323
34.1. Загальна характеристика податкової системи України	323
34.2. Суб'єкти та об'єкти оподаткування. Права та обов'язки платників податків.....	324
34.3. Поняття, ознаки та функції податку	325
34.4. Види податків	326
34.5. Податок з доходів фізичних осіб.....	328
34.5.1. Державний реєстр фізичних осіб	328
34.5.2. Поняття податку з доходів фізичних осіб. Суб'єкти та об'єкти оподаткування. Ставка податку	329
34.5.3. Податкова знижка.....	332
34.5.4. Податкова соціальна пільга	333
34.6. Податкова політика щодо малого підприємництва (спрощена система оподаткування, обліку та звітності)	334
34.7. Відповідальність за порушення податкового законодавства	337
Глава 35. Законодавство про банки та банківську діяльність	339
35.1. Поняття та види банків. Банківська система України.....	339
35.2. Національний банк України.....	340
35.3. Порядок створення банків в Україні.....	342

35.4. Органи управління та контролю банку	343
35.5. Права та обов'язки банків. Банківська таємниця	343
35.6. Відповідальність за порушення банківського законодавства	345
Розділ VI. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО.....	347
Глава 36. Вступ до кримінального права.....	347
36.1. Поняття кримінального права. Загальна характеристика Кримінального кодексу України	347
36.2. Дія Кримінального кодексу щодо кола осіб, у просторових та часових межах	347
Глава 37. Злочин	349
37.1. Поняття та ознаки злочину	349
37.2. Склад злочину. Вина та її види	349
37.3. Види злочинів залежно від ступеня тяжкості	351
37.4. Поняття неосудності та обмеженої осудності	351
37.5. Стадії злочину. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця	352
37.6. Співучасть у вчиненні злочину	352
Глава 38. Кримінальна відповідальність	354
38.1. Підстави кримінальної відповідальності	354
38.2. Обставини, що виключають злочинність діяння	354
38.3. Звільнення від кримінальної відповідальності	356
38.4. Звільнення від покарання та його відбування	357
38.5. Амністія	358
38.6. Помилування	360
Глава 39. Покарання за злочин	361
39.1. Поняття та мета кримінального покарання	361
39.2. Основні кримінальні покарання	362
39.3. Додаткові кримінальні покарання	363
39.4. Змішані кримінальні покарання	363
39.5. Призначення покарання	363
39.6. Пом'якшуючі та обтяжуючі обставини	364
39.7. Призначення покарання за сукупністю та повторністю злочинів	365
39.8. Рецидив злочинів	365
39.9. Призначення покарання за сукупністю вироків	366
39.10. Судимість	367
39.11. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування	368
Глава 40. Кримінальна відповідальність неповнолітніх	369
40.1. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх та особливості їх призначення	369
40.2. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відпові- даності, від покарання та його відбування	371
40.3. Примусові заходи виховного характеру	372
Глава 41. Відповідальність за окремі види злочинів.....	373
41.1. Злочини проти основ національної безпеки України	373
41.2. Злочини проти життя та здоров'я особи	374
41.3. Злочини проти волі, честі та гідності особи	374

41.4. Злочини проти виборчих трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина	374
41.5. Злочини проти власності	375
41.6. Злочини проти громадської безпеки	375
41.7. Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту	376
41.8. Злочини проти громадського порядку та моральності.....	376
41.9. Відповіальність за хуліганство	377
41.10. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку	379
Глава 42. Кримінальний процес.....	380
42.1. Поняття кримінального процесу.....	380
42.2. Учасники кримінального процесу. Правовий статус підозрюваного, обвинуваченого.	381
42.3. Досудове розслідування.	383
42.4. Розслідування кримінальних проступків.....	387
42.5. Заходи забезпечення кримінального провадження.	387
42.6. Судове провадження.	389
42.7. Апеляція, касація. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами.	390
42.8. Кримінальне провадження на підставі угод.....	391
42.9. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх.	392
42.10. Виконання судових рішень.....	393
Розділ VII. ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО.....	395
Глава 43. Вступ до екологічного права. Екологічні права та обов'язки.....	395
43.1. Загальна характеристика екологічного права України.....	395
43.2. Принципи охорони навколошнього природного середовища. Об'єкти правової охорони навколошнього природного середовища	395
43.3. Екологічні права та обов'язки.....	397
43.4. Право громадян на отримання повної та достовірної інформації про стан навколошнього природного середовища	398
43.5. Природокористування.....	400
43.6. Екологічна експертиза	402
Глава 44. Природно-заповідний фонд.....	403
44.1. Поняття природно-заповідного фонду. Об'єкти природно-заповідного фонду.....	403
44.2. Збереження та охорона об'єктів природно-заповідного фонду	404
44.3. Використання об'єктів природно-заповідного фонду	404
Глава 45. Охорона атмосферного повітря	405
45.1. Поняття атмосферного повітря, охорони та забруднення атмосферного повітря	405
45.2. Екологічні нормативи	406
45.3. Державно-правове регулювання щодо діяльності суб'єктів, які здійснюють викиди забруднюючих речовин	406
45.4. Організаційно-економічні заходи охорони атмосферного повітря.....	407
45.5. Порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря та юридична відповіальність	408

Глава 46. Охорона тваринного світу	408
46.1. Об'єкти тваринного світу.....	408
46.2. Права та обов'язки осіб щодо використання об'єктів тваринного світу.....	409
46.3. Загальне та спеціальне використання об'єктів тваринного світу	410
46.4. Державна охорона тваринного світу	411
Глава 47. Охорона водних ресурсів	412
47.1. Водний фонд України.....	412
47.2. Державно-правове регулювання використання водних ресурсів.	
Права та обов'язки водокористувачів	412
47.3. Загальне та спеціальне водокористування	413
Глава 48. Червона книга України.....	414

Книга III. ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Розділ VIII. ЦІВІЛЬНЕ ПРАВО.....	417
Глава 49. Вступ до цивільного права	417
49.1. Поняття цивільного права, предмет, засади та функції	417
49.2. Джерела цивільного права. Цивільний кодекс України	418
Глава 50. Цивільні правовідносини.....	419
50.1. Поняття цивільних правовідносин	419
50.2. Склад цивільних правовідносин	419
50.3. Види цивільно-правових відносин.....	420
50.4. Виникнення цивільних прав та обов'язків	420
50.5. Юридичні факти в цивільному праві	420
Глава 51. Суб'єкти цивільних правовідносин.....	421
51.1. Фізичні особи як суб'єкти цивільного права	421
51.1.1. Поняття фізичної особи	421
51.1.2. Правозадатність фізичних осіб	422
51.1.3. Поняття діездатності фізичних осіб	422
51.1.4. Повна цивільна діездатність фізичної особи	423
51.1.5. Правовий статус фізичної особи із неповною цивільною діездатністю ..	423
51.1.6. Правовий статус фізичної особи із частковою цивільною діездатністю ..	424
51.1.7. Правовий статус фізичної особи, яка визнана судом обмежено діездатною ..	425
51.1.8. Правовий статус фізичної особи, яка визнана судом недіездатною	425
51.1.9. Підстави, порядок та наслідки визнання особи безвісно відсутньою та померлою.....	425
51.2. Юридичні особи як суб'єкти цивільного права	427
51.2.1. Поняття та ознаки юридичної особи. Цивільні право та діездатність юридичної особи	427
51.2.2. Способи виникнення юридичних осіб. Припинення діяльності юридичних осіб.....	427
51.2.3. Класифікація юридичних осіб.....	428
51.3. Держава як суб'єкт цивільного права	429
Глава 52. Об'єкти цивільних правовідносин.....	430
52.1. Поняття та види об'єктів цивільних правовідносин	430

52.2. Поняття та види речей.....	430
Глава 53. Правочини в цивільному праві	431
53.1. Поняття, ознаки та умови дійсності правочину.....	431
53.2. Недійсність правочинів. Нікчемні та заперечні правочини	432
53.3. Наслідки визнання правочину недійсним	433
Глава 54. Виникнення, здійснення та захист цивільних прав та обов'язків	434
54.1. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків.....	434
54.2. Здійснення цивільних прав і виконання обов'язків	435
54.3. Представництво	436
54.4. Довіреність як вид представництва	437
54.5. Захист цивільних прав та інтересів, що охороняються законом.....	439
54.6. Захист честі та гідності особи у цивільному праві	439
54.7. Поняття моральної шкоди. Відшкодування моральної шкоди	440
54.8. Строки захисту цивільних справ. Позовна давність	441
Глава 55. Особисті немайнові права фізичних осіб.....	443
Глава 56. Право власності	445
56.1. Загальна характеристика права власності та інші речові права. Способи набуття права власності	445
56.2. Загальна характеристика видів та форм власності. Суб'єкти та об'єкти права власності	446
56.3. Право приватної власності	448
56.4. Право державної власності та комунальної власності	448
56.5. Поняття та види права спільної власності	449
56.6. Захист права власності.....	450
Глава 57. Право інтелектуальної власності.....	452
57.1. Поняття права інтелектуальної власності, об'єкти та суб'єкти.....	452
57.2. Майнові та немайнові права інтелектуальної власності. Захист права власності.....	453
57.3. Авторське право.....	454
57.4. Суміжні права	444
57.5. Відповідальність за порушення авторських та суміжних прав	456
Глава 58. Цивільно-правова відповідальність.....	457
58.1. Поняття, особливості та функції цивільно-правової відповідальності.....	457
58.2. Підстави цивільно-правової відповідальності. Поняття делікуту	457
58.3. Види цивільно-правової відповідальності	458
58.4. Обставини, що звільняють від цивільно-правової відповідальності.....	449
58.5. Відповідальність без вини. Поняття джерела підвищеної небезпеки та особливості відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки....	449
58.6. Особливості цивільно-правової відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб.....	460
Глава 59. Зобов'язання	461
59.1. Поняття, загальна характеристика зобов'язань у цивільному праві	461
59.2. Забезпечення зобов'язань	462
Глава 60. Цивільно-правові договори	464
60.1. Поняття цивільно-правового договору.....	464

60.2. Класифікація цивільно-правових договорів.....	464
60.3. Істотні, звичайні та випадкові умови цивільно-правових договорів	465
60.4. Договір купівлі-продажу	466
60.5. Захист прав споживачів	466
60.6. Договір позики	471
60.7. Договір дарування	472
60.8. Договір найму (оренди)	473
60.9. Договір підряду	473
60.10. Договір доручення	474
60.11. Договір комісії	475
Глава 61. Основи спадкового права.....	476
61.1. Поняття спадкування та спадщини	476
61.2. Спадкування за законом. Черги спадкоємців.....	477
61.3. Спадкування за заповітом. Порядок оформлення заповіту.....	478
61.4. Право на обов'язкову долю спадщини (обов'язкова частка спадщини)....	480
61.5. Здійснення права на спадкування	480
61.6. Спадковий договір.....	482
Глава 62. Цивільний процес (судочинство)	483
62.1. Поняття цивільного процесу, його завдання та принципи	483
62.2. Види проваджень в цивільно-процесуальному праві	483
62.3. Стадії цивільного процесу	484
62.4. Учасники цивільного судочинства. Представництво в суді	485
62.5. Порядок розгляду цивільної справи в суді.....	486
62.6. Обставини, що перешкоджають розгляду справи в суді.....	487
Розділ IX. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО	489
Глава 63. Вступ до господарського права	489
63.1. Поняття господарського права, господарської діяльності.....	489
63.2. Джерела господарського права.....	490
63.3. Суб'єкти господарського права (господарювання)	493
Глава 64. Господарська комерційна діяльність (підприємництво)	493
64.1. Поняття підприємницької діяльності. Суб'єкти підприємницької діяльності	493
64.2. Принципи та види підприємницької діяльності	493
Глава 65. Юридичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності.....	495
65.1. Поняття та види підприємств в Україні (організаційно-правові форми)....	495
65.2. Господарські товариства	497
65.3. Види господарських товариств.....	498
Глава 66. Мале підприємництво	502
66.1. Поняття малого підприємництва	502
66.2. Фізичні особи-суб'єкти малого підприємництва	502
66.3. Юридичні особи-суб'єкти малого підприємництва	503
66.4. Державна політика щодо малого підприємництва	504
Глава 67. Господарські договори	505
67.1. Поняття, особливості, функції та форми господарського договору	505
67.2. Порядок укладення господарських договорів.....	506

Глава 68. Господарсько-правова відповідальність.....	507
68.1. Поняття господарського-правової відповідальності та господарського правопорушення	507
68.2. Види господарських правопорушень. Підстави та функції господарсько-правової відповідальності.....	508
68.3. Види господарсько-правової відповідальності. Оперативно-господарські санкції. Адміністративно-господарські санкції	509
Глава 69. Захист економічної конкуренції. Антимонопольний комітет України.....	510
69.1. Поняття економічної конкуренції. Монополізм	510
69.2. Зловживанням монопольним (домінуючим) становищем. Дискримінацією суб'єктів господарювання	511
69.3. Концентрація суб'єктів господарювання. Недобросовісна конкуренція. Неправомірне використання ділової репутації. Дискредитація суб'єкта господарювання	512
69.4. Державний контроль за дотриманням антимонопольно-конкурентного законодавства. Антимонопольний комітет України	512
Глава 70. Банкрутство	514
Глава 71. Біржі	517
71.1. Товарна біржа	517
71.2. Фондовий ринок. Фондова біржа	518
Глава 72. Правові засади приватизації	520
72.1. Поняття та мета приватизації.....	520
72.2. Об'єкти та суб'єкти приватизації.....	521
72.3. Порядок приватизації.....	522
72.4. Мала приватизація	523
Глава 73. Господарський процес (судочинство).....	523
73.1. Досудове врегулювання господарських спорів	523
73.2. Вирішення спорів господарськими судами. Учасники господарського процесу.....	525
73.3. Стадії господарського процесу	526
Розділ X. ТРУДОВЕ ПРАВО	531
Глава 74. Правове регулювання трудових відносин в Україні	531
74.1. Право на працю. Предмет трудового права	531
74.2. Колективний договір.....	532
74.3. Особливості регулювання трудових відносин за участю юридичної особи — суб'єкта малого підприємництва, фізичної особи — підприємця	533
Глава 75. Трудовий договір	534
75.1. Поняття трудового договору.....	534
75.2. Сторони трудового договору	535
75.3. Права та обов'язки працівника	536
75.4. Права та обов'язки роботодавця	537
75.5. Умови трудового договору	538

75.6. Випробування при прийнятті на роботу	538
75.7. Форми та строки трудових договорів. Контракт	539
75.8. Порядок укладання трудового договору. Трудова книжка	540
75.9. Зміна умов трудового договору. Переведення та переміщення	540
75.10. Відсторонення працівника від роботи	541
Глава 76. Припинення трудового договору	542
76.1. Загальні підстави припинення трудового договору. Розірвання трудового договору за ініціативою працівника	542
76.2. Розірвання трудового договору за ініціативою власника	543
76.3. Припинення трудових відносин з незалежних від волі сторін підстав	545
76.4. Порядок звільнення робітника.....	546
Глава 77. Робочий час	547
77.1. Поняття та види робочого часу.....	547
77.2. Скорочений робочий час.....	547
77.3. Неповний робочий час	547
77.4. Ненормований робочий день (час).....	548
77.5. Особливості праці в нічний час	548
77.6. Підсумований робочий час. Надурочні роботи	548
77.7. Режим роботи із роздробленим робочим днем. Гнучкий режим робочого часу. Вахтовий метод праці	549
Глава 78. Час відпочинку.....	550
78.1. Поняття та види часу відпочинку	550
78.2. Поняття та види відпусток	552
78.3. Щорічні трудові відпустки.....	552
78.4. Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням. Творчі відпустки. Відпустки для підготовки та участі в змаганнях	555
78.5. Соціальні відпустки.....	555
78.6. Відпустки без збереження заробітної плати.....	556
Глава 79. Трудова дисципліна. Дисциплінарна відповідальність. Матеріальна відповідальність.....	557
79.1. Поняття трудової дисципліни. Правила внутрішнього трудового розпорядку	557
79.2. Дисциплінарна відповідальність. Поняття, види та порядок накладення дисциплінарних стягнень	558
79.3. Поняття та підстави матеріальної відповідальності	559
79.4. Види матеріальної відповідальності	560
79.5. Відшкодування працівникові шкоди роботодавцем, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням трудових обов'язків	561
Глава 80. Індивідуальні та колективні трудові спори	562
80.1. Поняття, сторони та предмет індивідуального трудового спору.....	562
80.2. Органи, що розглядають індивідуальні трудові спори. Порядок вирішення індивідуальних трудових спорів комісіями по трудових спорах.....	562
80.3. Вирішення індивідуальних трудових спорів в судовому порядку	564
80.4. Поняття, сторони та предмет трудового спору та конфлікту	565

80.5. Органи, що розглядають колективні трудові спори та порядок їх вирішення	566
80.6. Страйк як крайня форма вирішення трудового спору	567
Глава 81. Особливості праці жінок та молоді.....	569
81.1. Праця жінок.....	569
81.2. Праця молоді	570
Глава 82. Нормування праці. Оплата праці. Гарантії і компенсації. Охорона праці.....	571
82.1. Нормування праці	571
82.2. Поняття та види заробітної плати	572
82.3. Тарифна система оплати праці	573
82.4. Особливості оплати праці при невиконанні норм, виготовленні бракованої продукції під час простою	573
82.5. Порядок виплати заробітної плати	574
82.6. Гарантії і компенсації	574
82.7. Охорона праці	576
82.8. Державний нагляд за дотриманням трудового законодавства	578
Розділ XI. ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	580
Глава 83. Загальна характеристика соціального захисту.....	580
83.1. Поняття соціального захисту.....	580
83.2. Соціальні послуги.....	581
83.3. Державні соціальні стандарти	583
Глава 84. Соціальне страхування в Україні.....	587
84.1. Поняття страхування. Об'єкти та суб'єкти страхування.....	587
84.2. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування	588
84.3. Добровільне страхування	590
84.4. Обов'язкове страхування	591
84.5. Договір страхування	592
Глава 85. Пенсійне забезпечення.....	593
85.1. Поняття та види пенсій в Україні. Система пенсійного забезпечення в Україні	593
85.2. Пенсії за віком в солідарній системі	595
85.3. Пенсії через інвалідність в солідарній системі	596
85.4. Пенсії у зв'язку із втратою годувальника у солідарній системі	598
85.5. Пенсії за вислугу років	599
85.6. Пенсійні виплати за рахунок накопичувального фонду	600
85.7. Система недержавного пенсійного забезпечення	600
Глава 86. Соціальний захист окремих категорій осіб.....	601
86.1. Статус і соціальний захист військовослужбовців та співробітників органів внутрішніх справ.....	601
86.2. Статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Діти війни	603
86.3. Статус і соціальний захист ветеранів праці та інших громадян похилого віку.....	605

86.4. Статус та соціальний захист громадян, що мають значні заслуги перед Україною	606
86.5. Статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.....	607
86.6. Соціальний захист малозабезпечених сімей	611
86.7. Соціальний захист сім'ї з дітьми.....	612
86.8. Сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні	614
86.9. Допомога у зв'язку з безробіттям.....	616
Розділ XII. СІМЕЙНЕ ПРАВО.....	621
Глава 87. Загальна характеристика сімейного права	621
87.1. Законодавство України про шлюб та сім'ю. Охорона материнства і дитинства.....	621
87.2. Сім'я: поняття та підстави створення. Способи захисту сімейних прав....	622
Глава 88. Шлюб.....	623
88.1. Поняття, ознаки та порядок укладання шлюбу	623
88.2. Шлюбний договір.....	624
88.3. Припинення шлюбу. Розірвання шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану	625
88.4. Розірвання шлюбу за рішенням суду.....	625
88.5. Режим окремого проживання.....	626
88.6. Недійсність шлюбу	626
Глава 89. Правовий статус подружжя, батьків та дітей.....	627
89.1. Особисті немайнові права подружжя	627
89.2. Майнові права подружжя	628
89.3. Особисті немайнові права та обов'язки батьків та дітей	630
89.4. Майнові права та обов'язки батьків та дітей	632
89.5. Позбавлення батьківських прав: підстави, порядок, наслідки.....	633
89.6. Обмеження батьківських прав: підстави, порядок, наслідки	634
Глава 90. Шляхи влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування	635
90.1. Усиновлення	635
90.2. Опіка та піклування. Патронат над дітьми	636
90.3. Прийомна сім'я. Дитячий будинок сімейного типу.....	638
Розділ XIII. ЖИТЛОВЕ ПРАВО.....	641
Глава 91. Загальна характеристика житлового права	641
91.1. Поняття житлового права. Житловий кодекс України	641
91.2. Поняття та види житлового фонду	641
91.3. Соціальне житло	642
Глава 92. Право на житло. Житлові права та обов'язки.....	644
92.1. Право громадян на житло і форми його реалізації	644
92.2. Договір найму житлового приміщення	646
92.3. Житлові права й обов'язки	647
92.4. Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків	648

Глава 93. Користування гуртожитками та службовими житловими приміщеннями	649
93.1. Користування гуртожитками.....	649
93.2. Користування службовими житловими приміщеннями	651
Глава 94. Відповіальність у житловому праві. Приватизація житла	652
94.1. Відповіальність за порушення житлового законодавства	652
94.2. Правове регулювання приватизації державного житлового фонду.....	653
Розділ XIV. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО. АГРАРНЕ ПРАВО.....	657
Глава 95. Загальна характеристика земельного права	657
95.1. Поняття земельного права. Земельні відносини	657
95.2. Землі України. Земельний фонд	658
Глава 96. Право власності на землю	660
96.1. Поняття та суб'єкти права власності на землю. Земельна ділянка	660
96.2. Права та обов'язки власників земельних ділянок	662
96.3. Добросусідство.....	662
96.4. Право земельного сервітуту	663
96.5. Користування землею. Оренда.....	664
Глава 97. Набуття та реалізація права на землю.....	666
97.1. Підстави набуття права на землю. Набуття права на земельну ділянку за давністю користування (набувальна давність)	666
97.2. Порядок та норми безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами	666
97.3. Виникнення права власності та права користування земельною ділянкою. Документи, що посвідчують право на земельну ділянку	667
97.4. Набуття права власності на земельні ділянки на підставі інших цивільно-правових правочинів (договорів). Застава земельних ділянок. Земельні торги.....	668
97.5. Припинення прав на землю	669
Глава 98. Плата за землю. Захист прав на землю	672
98.1. Поняття земельного податку та порядок його сплати	672
98.2. Захист прав на землю.....	673
98.3. Земельні спори	674
98.4. Відповіальність за порушення земельного законодавства	675
Глава 99. Охорона земель.....	676
99.1. Поняття охорони земель, завдання та суть.....	676
99.2. Управління в галузі використання і охорони земель	677
Глава 100. Аграрне право	679
100.1. Поняття та загальна характеристика аграрного права. Аграрна реформа	679
100.2. Організаційно-правові форми сільськогосподарського виробництва.....	680
100.3. Колективне сільськогосподарське підприємство.....	681
100.4. Сільськогосподарський кооператив.....	682
100.5. Фермерське господарство	683
100.6. Особисте селянське господарство	685
ДОДАТКИ.....	689

ВСТУП

Одним із найважливіших завдань в Україні на сьогодні є будівництво правової, соціальної, демократичної держави, головними принципами якої повинні бути верховенство закону та дотримання прав і свобод людини.

Події останніх років, корінні зміни у політичному, економічному та соціальному житті України обумовили переоцінку пріоритетів та цінностей у нашему суспільстві. На перший план висуваються такі цінності, як людина, її права і свободи.

Великого значення набувають правова освіта та правове виховання, які формують правову культуру та свідомість людей.

Перехід до якісно нових економічних відносин, розбудова та реформування системи державних органів і місцевого самоврядування, розробка та впровадження у життя системи державного законодавства призвели не лише до зростання попиту на юридичні кадри, а й до підвищення вимог щодо них.

Обізнаність пересічного громадянина в нормативно-правовій базі держави дає можливість вільно почувати себе у вирі сучасних подій, задовольняти матеріальні та духовні потреби, захистити себе у будь-якій ситуації.

Знання та дотримання законів держави людиною, взаємна відповідальність держави перед громадянином та громадянина перед державою є гарантією їх успішного розвитку на шляху до розбудови якісно нового суспільства.

Саме ці проблеми та завдання й висвітлюються в пропонованому посібнику.

Курс розрахований на 2 роки навчання (2/3 години на тиждень) для учнів профільних класів 11-річної школи, студентів неюридичних спеціальностей.

Курс охоплює основні питання теорії держави і права й складається із трьох книг: книга I «Теорія держави та права», книга II «Публічне право» (Конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, фінансове право, екологічне право), та книга III «Приватне право» (Цивільне право, господарське право, трудове право, право соціального захисту, сімейне право, житлове право, земельне та аграрне право).

Матеріали посібника викладено на основі та відповідно до діючого законодавства України станом на серпень 2011 року.

Після кожного розділу подається перелік джерел та нормативно-правових актів, що дозволяє, в разі потреби, ознайомитися більш ширше із матеріалом безпосередньо за допомогою законодавства.

Зміст курсу складено із урахуванням вимог державних програм з правознавства.

Метою курсу є надання широких практичних правових знань учням й студентам вузів та підготовка до вступу в юридичні вищі навчальні заклади України.

Успішне засвоєння поданого матеріалу забезпечує розвиток таких знань та навиків учнів:

- ✓ Володіти та оперувати правовими термінами.
- ✓ Практично застосовувати правові знання у повсякденному житті.
- ✓ Знати, захищати та користуватися своїми правами.
- ✓ Орієнтуватися в системі законодавства та вміти використовувати нормативно-правові акти.
- ✓ Аналізувати події та інформацію, давати їм власну оцінку.
- ✓ Впливати на державну політику.
- ✓ Активно та свідомо приймати участь у суспільно-політичному житті країни.

*Поліна Вербицька, кандидат педагогічних наук,
виконавчий директор Всеукраїнської Асоціації
викладачів історії та суспільних дисциплін
«НОВА ДОБА»*

Книга I. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

РОЗДІЛ I

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

Глава 1. Виникнення держави і права

1.1 Причини виникнення держави і права

Історія людства налічує мільйони років, історія держави — лише кілька тисяч. Яке місце посідає держава в історії людини, її житті, стосунках, в чому суть держави та її походження?

Роль держави в суспільному житті має різні тлумачення: від проголошення держави як одного з найкращих надбань людства до розгляду її як причини всіх бід та негараздів.

На зарі історії людства, у період первіснообщинного ладу, коли ще не було поділу суспільства на соціально неоднорідні верстви, основою організації був **рід — об'єднання кровних родичів**. *Такому соціальному об'єднанню були властиві:*

- спільна організація праці (полювання, збиральництво);
- загальна власність на засоби виробництва (спільні знаряддя праці);
- перерозподіл «доходів» (все необхідне, що здобувалося для життя, здавалося в «загальний котел»);
- посади вождя, старійшини були виборними, змінними, матеріально посада не заохочувалась — це були найповажніші та найдосвідченіші люди. Влада базувалася на їхньому авторитеті та добровільноті членів роду;
- найважливіші питання вирішувалися зібранням усіх членів роду, тобто влада належала не окремим людям, а суспільству в цілому, без створення спеціальних органів.

Отже, влада та суспільство співпадали.

Соціальні стосунки між людьми у додержавному суспільстві регулювали **моно-норми**, єдині специфічні норми, що містили в собі норми моралі, релігії, права. Мононорми мали універсальний характер, тобто регулювали будь-які стосунки та питання. Складалися вони стихійно, в міру потреб, без участі спеціально створених для цього органів. Вони існували у формі норм релігії та моралі, міфів, обрядів, традицій, звичаїв, табу тощо. Певний вплив на врегулювання соціальних відносин мали й авторитет вождя та кровноспоріднені зв'язки.

Організації суспільства за первісного ладу були властиві такі ознаки:

- соціальна однорідність;
- публічна влада співпадає із населенням;
- кровно-родинні зв'язки;
- публічна влада поширюється лише на кровних родичів;
- відсутність зборів (податків);
- врегулювання стосунків шляхом застосування звичаїв та традицій;
- відсутність апарату примусу;
- відсутність чітко визначених владних повноважень у публічної влади.

Розвиток родових общин призвів до зміни організації влади:

- змінилося становище вождів та старійшин: їхня влада стає спадковою, вони перестають працювати, займаються лише керівною діяльністю, одноосібно приймаючи рішення з важливих питань, не враховуючи думки роду чи племені;
- рада вождів, яка ще донедавна обирала вождя, відходить на другий план, а на перший висувається дружина вождя;
- протягом певного часу посада вождя перетворюється на посаду правителя, його оточення — у радників та намісників, а дружина — у військо.

Отже, влада поступово починає відділятися від суспільства (*влада та суспільство перестають співпадати*). Публічна влада для управління населенням має апарат управління (чиновники) та примусу (поліція, в'язниці, армія).

Таким чином, держава з'являється у результаті складних змін в економічному житті суспільства, поступового відособлення верстви людей, які зосередили у своїх руках управлінські функції.

Основними причинами виникнення держави та права є:

1) Необхідність єдиного керівництва суспільством (удосконалення керування суспільством). В основі лежить закон зростаючих різновидів форм діяльності людини як наслідок постійного росту потреб, що призвело до:

- трьох великих суспільних поділів праці (вирізнення скотарства, відокремлення ремесла, виникнення торгівлі);
- появи приватної власності на засоби виробництва (поліпшення знарядь праці збільшує продуктивність праці. З'являються надлишки, що неминуче тягне за собою розшарування суспільства на бідних та заможних);
- утворення класів (класи — *великі групи людей, що різняться наявністю чи відсутністю у їхніх руках приватної власності на засоби виробництва*). Приватна власність потребує захисту шляхом створення законів, судів, армії тощо. Для їхнього утримання вводяться податки.

У результаті на зміну суспільній владі приходить політична.

2) Необхідність підтримання суспільного порядку. Неспроможність суспільної влади первісного суспільства надалі регулювати відносинами між класами (як організація влади, так і методи та прийоми прийняття рішень, важелі впливу стають недієвими: правий той, у кого за спиною сила, раб працює на плантації під вартою наглядача, селянин платить податки під загрозою фізичної розправи тощо) викликала необхідність встановлення єдиного порядку, необхідність його підтримання, оформлення товарно-грошових відносин, пом'якшення та вирішення протиріч між різними верствами населення шляхом узаконення.

3) Необхідність організації захисту та ведення військових дій. Перехід від кочового до осілого способу життя сприяв збільшенню чисельності та щільності населення. Виникають проблеми щодо врегулювання стосунків, вирішення суперечок між племенами, сфері життєдіяльності яких перетинаються в результаті цих змін. Постають

питання захисту кордонів, збільшення території, для виконання яких лише держава могла зорганізувати все населення.

Виникненню держави також сприяли такі фактори, як:

- психологічний;
- культурний;
- духовний;
- освітній;
- кліматичний;
- економічний та інші.

Отже, держава виникає як результат процесів, які відбувалися в суспільстві, реагуючи на розвиток його потреб.

1.2. Теорії походження держави і права

В юридичній літературі існують різні погляди на походження держави. Ці теорії з'являлися протягом усієї історії існування державності. Кожна з них має своє підґрунтя, адже вона враховує специфіку виникнення держав у різних народів, на різних територіях, в різних умовах, на певних етапах розвитку людства тощо.

Теологічна (теократична) теорія (Фома Аквінський, представники — ідеологи релігій Стародавнього Сходу, середньовічних монархій, католицької церкви, ісламської релігії) — походження держави пояснює Божою волею (*від грецьк. Teos — Бог*). Піznати природу держави неможливо, тому що вона має божественне походження. Згідно з цим випливає ідея необхідності вихвалення держави, її вічності, недоторканності й залежності від релігійних організацій і діячів, вимога покірності й покора всіх перед державною владою.

Дана теорія обґруntовує панування духовної влади над світською, церкви — над державою.

За цією теорією, кожна людина повинна упокорюватися перед волею Бога, тому що саме Бог встановив цю владу й ця влада (державна влада) санкціонована церквою.

Із вічності і непорушності держави, проголошених теологічною теорією, витікає твердження про те, що усі державні інститути повинні бути також «вічними» і незмінними. Оскільки правителі діють від імені Бога, то закони, які вони видають, є божественними й не підлягають жодному сумніву та є обов'язковими для виконання.

Корені цієї теорії сягають історії Стародавнього Єгипту, Вавилону, Персії, Китаю, Індії. Найбільше поширення ця теорія отримала в епоху Середньовіччя і мала головною своєю спрямованістю обґруntування переваг церковної влади над світською. Релігійні вчення про походження держави і права мають розповсюдження і в наші часи, завдяки ідеологам ісламу.

Згідно із єгипетською доктриною, влада фараона створена та утвердженна богами, правитель є лише носієм їхньої волі в державі. Видаючи закони, фараон виявляє волю бога Тота, притримуючись старих звичаїв та канонів. Відповідно до релігійних та міфологічний поглядів стародавніх єгиптян, правду, справедливість та правосуддя ототожнює богиня Маат. Судді носили зображення цієї богині й вважалися її жерцями. Божественний характер земної влади (фараона та жерців) та офіційно існуючих правил поведінки, у тому числі й головних джерел тогочасного права (звичаїв, законів, судових рішень), означав, що перш за все вони відповідають Маат — природно-божественному порядку справедливості. Схвалення божественної справедливості як бази земних соціально-політичних порядків, законів та правил взаємовідносин між людьми міститься у цілому ряді староєгипетських джерел, зокрема у таких, як «Повчання Птахотепа», «Книга мертвих», «Повчання гераклеопольського царя своєму синові» та інші.

Досить оригінальним є стародавній китайський міф про божественне походження та характер земної влади, згідно з яким верховний правитель Піднебесної (правитель Китаю)

є єдиним елементом зв'язку із вищими небесними силами. Вся влада сконцентрована в особі верховного правителя у якості його особистої внутрішньої сили, а все інше — посадові особи та державний апарат — лише допомога у здійсненні даної влади.

Ця теорія мала в своїй основі реальні факти людської історії, оскільки перші держави зароджувались, як правило, у релігійній формі.

Сакральна (магічна) теорія (Фрезер) стверджує, що першими вождями, царями були жерці, маги та чаклуни. Відповідно й першопричиною виникнення держав є віра людей в чудодійну силу її носія.

Патріархальна теорія (Аристотель, Конфуцій, Р. Фільмер, М. Михайлівський) обґрунтует положення про те, що держава — це результат історичного розвитку сім'ї, абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (*від грецьк. pater — батько*).

Як і теологічна теорія, патріархальна теорія, була спрямована на обґрунтування необмеженої влади монарха, але витоки цієї влади вбачала вже не скільки у її божественному походженні, скільки у тих формах сім'ї, де існували необмежена влада глави сім'ї, патріарха.

За цією теорією, влада виникає в результаті еволюції сімейної влади. За римським правом, батько міг розпоряджатися членами сім'ї. Отже, за цією теорією:

- 1) рід — група сімей, глава роду — один із батьків сім'ї;
- 2) плем'я — кілька родів, глава племені — батько роду;
- 3) цар — батько народу.

Звідси, влада правителя є продовженням влади батька (патріарха) в сім'ї, яка є необмеженою. Оскільки визнається первинно божественне походження влади «патріарха», піддані мають покірно підкорятись правителю. Будь-який спротив владі недопустимий. Лише батьківська опіка правителя може забезпечити необхідні для людини умови життя. Як і в родині батько, в державі монарх не обирається, не призначається і не зміщується підданими, тому що останні — це його діти.

Теорія насильства (Гумплович, Тюрінг, Каутський) пояснює походження держави як результат завоювання одних племен іншими.

На думку прихильників теорії, держава є тією силою, яку утворюють завойовники для утримання в покорі завойованих народів і зміцнення влади переможців.

З метою їх утримання у покорі їх створюються поліція, армія, суд, закони, тобто держава виступає як засіб панування сильного над слабким. Насильство лежить і в основі виникнення приватної власності.

Державна влада, на думку соціолога Л. Гумпловича, виникає із фізичної сили, із панування племені, яке спочатку фізично переважає над іншим плем'ям, а згодом перетворюється на панування класу. Внаслідок цього панування виникає рабство, рабство в свою чергу веде до виникнення приватної власності і класів. Державна влада виникає з фізичної сили: панування племені, яке базується спочатку тільки на фізичній перевазі над іншим плем'ям.

Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда). Елементи насильства супроводжують створення будь-якої держави (римської, давньо-германської, Київської Русі). Насильство — боротьба між Північчю і рабовласницьким Півднем — відігравало певну роль у створенні США.

Договірна (природно-правова) теорія (Гроцій, Гобс, Руссо, Радищев, декабристы) стверджує, що держава виникає внаслідок угоди (договору) між людьми на певному етапі розвитку.

Появі держави передував «природний стан», коли люди мали природні права (Руссо). У так званий період «військової демократії» йшла боротьба «всіх проти всіх» — хто кого

(Гоббс). Тобто кожна людина захищала і відстоювала лише власні права, забезпечувала власні потреби, незважаючи на інших. Проте ця боротьба виявилася досить тривалою та безрезультатною. Щоб припинити її, люди вирішили укласти договір (Руссо, «супільний договір»). Частину своїх прав люди віддавали виборним. Якщо договір укладається між вже правлячими та іншою частиною населення, то це договір підпорядкування, якщо ж договір укладається між населенням, то це договір об'єднання.

Об'єднання людей в єдину державу розглядається як природна вимога збереження людського роду і забезпечення справедливості, свободи і порядку. В правителя і суспільства виникає комплекс взаємних прав і обов'язків і також відповідальність за невиконання останніх.

Так, держава має право приймати закони, збирати податки, карати злочинців і т.д., але вона зобов'язана захищати свою територію, права і свободи громадян, їхню власність та ін. Громадяни зобов'язані дотримуватись законів, сплачувати податки і т.д. і в свою чергу вони мають право на захист свободи і власності, а у випадку зловживання правителя своїми правами або невиконання ним своїх обов'язків вони мають право навіть розірвати договір з ним.

Ця теорія вказує на соціальне призначення держави, розглядає появу держави як продукт людської діяльності і прагнення людей до виживання.

Психологічна теорія (Петражицький, Каргунов) пояснює появу держави особливими властивостями психіки людини, психологічною потребою людини у підпорядкуванні вождям старійшинам, найсильнішим, найрозумнішим, найбагатшим тощо. Тобто, держава — це об'єднання, створене яскравими (визначними, не такими, як усі) особами для організації та управління суспільством.

Суть згаданої теорії полягає у ствердженні психологічної потреби людини жити в межах організованого суспільства, а також у відчутті необхідності колективної взаємодії. Говорячи про природні потреби суспільства в певній організації, представники психологічної теорії вважають, що суспільство і держава є наслідком психологічних закономірностей розвитку людини.

Економічна теорія (марксистська, класова) — (Маркс, Енгельс, Ленін) доводить, що держава і право виникають саме завдяки економічному розвитку суспільства, — держава виникає разом із появою класів.

У процесі еволюції первісного суспільства відбувається покращення знарядь праці, що в свою чергу призводить до появи надлишків, поділу праці (землеробство, скотарство, ремесло), до виникнення торгівлі, приватної власності. В результаті відбувається розшарування суспільства на дві великі групи. Одна група володіє засобами виробництва — вона має все, в руках іншої — немає нічого. Для захисту своєї власності власники створюють систему інститутів, таких, як армія, поліція, суди, в'язниці тощо. Для їхнього утримання вводяться податки, а для їхньої легітимності виникає потреба у прийнятті загальнообов'язкових правил — законів.

Економічно пануючий клас створює державу для підпорядкування незаможних. В основі теорії лежить економічний фактор, проте ігнорується загальносоціальне призначення держави.

Расова теорія (Ж. А. Де Гобіно) стверджує, що існують вищі та нижчі раси. Вищі повинні керувати нижчими. Так виникає держава.

Патримоніальна теорія (Галлер) — пояснює появу держави від права власника на землю (патримоніум), а з права володіння землею влада автоматично поширюється на людей, котрі проживають на ній.

Органічна теорія (Г. Спенсер) стверджує, що держава народжується, розмножується, старіє та гине, як і біологічний організм. Для здійснення своїх функцій вона має голову, тулуб, руки, ноги.

Відповідно до цієї теорії, саме людство виникає як результат еволюції тваринного світу від найнижчого до вищого. Подальший розвиток призводить до об'єднання людей в процесі природного відбору (боротьба із сусідами) у єдиний організм — державу, в якому уряд виконує функції мозку, здійснює керівництво усім організмом, використовуючи право як імпульси, що передаються мозком.

Пануючі верстви (класи) реалізують зовнішні функції (оборона, напад), усі інші — внутрішні функції (забезпечують життєдіяльність цього організму). Процеси зростання, що спостерігаються у житті суспільства, та ускладнення його структури й функцій, його диференціації прихильники теорії трактували як процес поступового об'єднання різних дрібних груп у більші і складні, що мали назву «агрегати» (племена, союзи племен, міста-держави, імперії). Землеробство та ремесло визначалися як система органів «живлення», а торгівля, транспорт та інші засоби спілкування вважалися «розподільчою системою».

Олігархічна теорія (із грецької — влада деяких) (Б. Шантебу) пов’язує виникнення держави з поділом праці та виокремленням органів управління, що формуються аристократичною чи військовою елітами.

Космічна теорія пов’язує походження держави на Землі з космосу інопланетянами.

Технократична теорія пов’язує походження держави з необхідністю здійснювати організоване та досконале управління технічними засобами та знаряддями праці.

Іригаційна (гідралічна) теорія пояснює появу держави необхідністю спільної праці для виконання іригаційних робіт, будівництва каналів, дамб тощо (Єгипет).

Спортивна теорія стверджує, що держава виникає задля організації олімпійських ігор.

Дифузорна теорія — держава поширюється від одних народів до інших.

Демографічна теорія — поява держави, як інші усі суспільні процеси, обумовлена збільшенням кількості населення.

1.3. Шляхи та форми походження держави та права

Формування держави та права відбувалося в різних умовах. Проте їх можна виділити в окремі групи за шляхами руйнування родоплемінної організації, виникнення соціальної нерівності, організації публічної політичної влади.

1) Східний шлях (азійський) виникнення держави і права заснований на об’єднанні фізичної праці великої кількості людей у поєднанні зі слаборозвиненими знаряддями праці. Розливи річок, необхідність прокладення каналів, будівництва обумовлювали потреби у великій кількості робітників для проведення іригаційних робіт. Тобто держава стає організатором величезних за своїми масштабами робіт. Проте потрібно було керувати цією масою робітників, організувати роботу, проживання, харчування, охорону тощо. Так виникають посади, з’являється апарат чиновників. Тобто основою соціального розшарування стає **політична нерівність**. Став важливим мати не стільки майно, скільки займати посаду, яка дає все. Отже, східна економіка була заснована на державній та суспільній формі власності, а приватна власність не відігравала великої ролі. Також цим державам були властиві деспотична державна влада, потужний бюрократичний апарат, сакральність (обожнення) влади, застій та нерухомість у суспільстві.

Право формується у таких державах на основі морально-релігійних норм (Шаріат — Коран). Ці норми мають казуальний характер та час від часу доповнюються іншими звичаями та рішеннями володаря.

2) Західний шлях (європейський) виникнення держави і права базується на спрямованості на працю самостійного відокремленого робітника із постійним поліпшенням

знарядь праці, тобто держава виникає у результаті появи приватної власності, майнового розшарування, що неминуче призводить до поділу на класи. Для цього шляху виникнення держав характерна приватна власність на землю, боротьба за панування одних та виживання інших. Саме для узаконення існуючої ситуації, для припинення боротьби, замирення і виникає держава. А посади у державі займають за принципом гаманця: чим людина багатша, чим більше вона має землі — тим вищу посаду обіймає.

Право у таких державах формується на основі приватної власності. Воно визнає і встановлює приватну власність, захищає її, регулює всі спори, пов'язані з власністю. Тобто, на відміну від східного права, західне відзначається більш вищим ступенем формалізованості та визначеності.

Класичними формами виникнення держави є *афінська, римська та германська*.

Афінська форма. Держава виникає внаслідок розвитку родоплемінного суспільства й появи приватної власності на землю.

Виникнення Афінської держави

Територію Аттики (область Греції, де згодом виникла Афінська держава) населяло наприкінці II тисячоліття до н.е. чотири племені, кожне з яких мало свої народні збори, раду старійшин і виборного вождя — базилевса. Перехід до виробляючої економіки з індивідуалізацією праці призвів до розділу общинної землі на ділянки зі спадкоємним сімейним володінням, до розвитку майнової диференціації і поступового виділення родової верхівки та зубожіння великої кількості вільних общинників, багато з яких перетворювалися у фатів чи батраків, що за борги потрапили в рабство. Ці процеси прискорювалися завдяки розвитку ремесел і торгівлі, чому сприяло прибережне положення Афін. Багаті родини стали і першими власниками рабів, у яких перетворювали військовополонених.

До початку I тисячоріччя до н.е. рабовласництво було розповсюдженим явищем, хоча експлуатація рабської праці ще не стала основою суспільного виробництва. Раби були зайняті головним чином у домашньому господарстві, ремеслі, рідше на польових роботах. Поряд з ними працювали інші господарі, хоча раби виконували найважчі роботи. Тільки згодом рабська праця стане переважати, а рабовласники, насамперед великі, перестануть брати участь у продуктивній праці.

Родоплемінна організація влади починає пристосовуватися до забезпечення інтересів не тільки її членів, а й верхівки, що збагачується, вільних до експлуатації рабів. У народних зборах зростає вплив знатних родів, з їхніх представників формується рада старійшин і обираються базилевси. Первісне суспільство перетворюється в політичне суспільство, часто називаемо військовою демократією. Але і воно, зберігаючи традиції родоплемінної організації влади, не було здатне стримати розвинені в суспільстві антагонізми — між класами рабів, що складаються, і вільних, між рядовими общинниками і родоплемінною верхівкою. Важливу роль зіграли і зовнішні фактори його існування.

Географічні умови, що вимагали пристосування ведення господарювання до умов навколої природного середовища, виснаження локальних природних ресурсів, що підсилилося з переходом до виробляючої економіки, розвиток обміну і пов'язана з ним інтенсифікація міжплемінних контактів і, як наслідок, ослаблення кровноспоріднених зв'язків, асиміляція родів і племен, необхідність врегулювання й усунення виникаючих конфліктів, що вийшли за племінні рамки, стали передумовами для об'єднання племен Аттики під єдину владою.

Наслідком цього є одночасно важливим етапом у тривалому процесі утворення держави в Афінах були реформи, що пов'язуються за традицією з ім'ям легендарного героя Тесея. Приписувані йому реформи — результат поступових змін, що відбувались протягом ряду століть і завершилися до VIII в. до н.е.

Утворення Афінської держави почалося з проведення реформ, що належать легендарному Тесею (XIII століття до н.е.). Однією з таких реформ було об'єднання (синойкізм) племен, що населяли Аттику, у єдиний афінський народ. Для керівництва загальними справами нового об'єднання була створена Рада, до якої перейшла частина справ, що раніше знаходились у віданні окремих племен.

Подальші перетворення виразились в оформленні відокремлених соціальних груп. Родова знать, що остаточно закріпила за собою привілеї, створила особливу групу евпатридів, яким

було надано виняткове право на заміщення посад. Більшу частину населення складали геомори (землероби), виділялась група ремісників (деміургів).

Наступним кроком до утворення держави було знищенння влади базилевса в її минулому значенні і введення нової посади архонта. Спочатку архонти вибиралися довічно, потім — на 10 років, а з 683 р. до н.е. щороку обирали 9 архонтів. Один з них — перший архонт-епонім, іменем якого називався рік, очолював колегію, мав повноваження щодо нагляду за внутрішнім управлінням і судові повноваження щодо сімейних справ. Базилевс, який став другим архонтом, виконував жрецькі функції, а також суд у релігійних справах. Третій архонт — полемарх — здійснював командування військом і відав зовнішніми справами. Інші шість архонтів — фесмофети — були охоронцями законів та очолювали розгляд судових справ.

Діяльність архонтів контролювалася ареопагом, який у VIII ст. до н.е. замінив Раду старійшин. В ареопазі засідали діючі і відставні архонти, які приймали рішення з військових, жрецьких і судових справ.

Процеси класоутворення та формування держави в Афінах відбувалися синхронно. Одночасно з виділенням із знаті осіб, які здійснювали функції публічної влади, почалося руйнування основ родового поділу громадян. Уся Аттика була розбита на територіальні округи (наукрії). Громадяни кожної наукрії були зобов'язані спорядити корабель з екіпажем і виставити двох вершників у повному військовому спорядженні. На чолі наукрії стояв притан. Отже, з'явився поділ населення за територіальною ознакою, а також виник новий орган влади (ареопаг), що не був пов'язаний із родоплемінною організацією. Старій родоплемінні організації був на-несений перший удар. Афінський поліс стає територіальною формою політичної організації суспільства. Територіальна організація суспільства настійно вимагала однакового (незалежного від племінних розходжень) і, отже, централізованого керування суспільними справами, набагато більш активного регулювання соціальних відносин, що розвиваються. Раніше досить монолітне родоплемінне суспільство виявилося в складному становищі. Ще зберігалися міжродові і міжплемінні устої. Але уже виникали нові гострі конфлікти в зв'язку з майновою диференціацією, що посилювалося, в Аттиці. Ці конфлікти, що найбільш чітко проявилися в суперечностях, що поглиблювалися, між вільними афінянами і різними групами неповноправного і залежного населення (фети, іноземці, раби і т.д.), створювали ґрунт для формування нових механізмів влади.

Виникла необхідність у політичній (державній) владі, що стоїть над суспільством і знатної страти, з одного боку, коштом угоди і примирення, з іншого боку — силою підпорядкування і неволення. Геомори і деміурги разом з торговцями і бідняками, що складали більшість вільних, поступово відсторонялися від безпосереднього активного керування суспільними справами. За ними збереглося лише право брати участь у народних зборах, роль яких в цей час значно упала. Водночас становище дрібних землевласників ставало усе більш важким. Вони бідували і змушені були закладати за борги землі. Поряд із заставою землі виникала і боргова кабала, за умовами якої несправний боржник міг бути проданий в рабство за кордон.

Римська форма. Держава у Римі виникає внаслідок боротьби плебеїв (вільне некорінне населення) проти привілеїв патриціїв (родова знать Риму).

Історично склалося так, що плебеї стали заможними, мали багатство, займалися виробництвом та торгівлею, але не мали тих прав, які належали корінному населенню — патриціям. Намагаючись захистити свою власність, вони розпочали боротьбу за свої права, чим прискорили розпад родоплемінного устрою та утворення держави.

Германська форма. Внаслідок завоювання варварами великих територій Римської імперії родова організація германців була неспроможною здійснювати управління на завойованих територіях. В результаті відбувається процес руйнування рабовласницьких відносин й на їх тлі формується ранньофеодальна держава. Стародавні германці запозичують у римлян римське право, систему органів влади, приймають християнство.

3) Синтезний шлях (zmішаний) є комбінацією першого та другого способів. Виникнення держави відбувається при переході від родоплемінних стосунків до ранньофеодальної держави під впливом одночасно майнової та політичної нерівності. Для цього шляху характерні такі особливості: а) збереження общини; б) обмежене використання рабства, а з часом і повна його ліквідація; в) стійкий зв'язок вождя з дружиною,

постійні загарбницькі війни (швидкі темпи збагачення вождя та дружини); г) розорення населення через війни, податки тощо призвело до потрапляння в залежність. Процес державо- та правотворення за такого шляху йде з активним запозиченням інститутів влади та норм права в інших народів (Київська Русь — Візантія, Німеччина — Рим).

1.4. Історичні типи держави

Основою класифікації держав за типами є сукупність найсуттєвіших ознак.

Історичний тип держави — це сукупність найсуттєвіших ознак, притаманних кільком державам, у різні періоди історії людства.

Існує декілька підходів до типології держав. Найбільш поширеними є *формаційний, цивілізаційний та індустріальний*.

Формація — це історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва.

Спосіб виробництва — це єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Зміна різних епох в історії людства прихильниками формаційного підходу розглядалась як закономірний процес зміни прогресуючих з кожною епохою способів виробництва. В основі їх зміни — постійна суперечність між рівнем продуктивних сил і певними виробничими відносинами, яка виявляється у боротьбі антагоністичних класів і вирішується соціальною революцією.

За формаційним підходом (в основу покладено вчення про зміну суспільно-економічних формаций) розрізняють *рабовласницький, феодальний, буржуазний та сучасний* типи держав.

Рабовласницький тип держави (Єгипет, Вавилон, Стародавній Рим). Все населення держави ділилося на класи рабовласників і рабів, поряд із якими існував прошарок купців, ремісників, вільних селян тощо. Рабовласники, які становили меншість, мали у власності землю, засоби виробництва, рабів. На їхньому боці були закони. Раби були лише товаром, який купували, продавали, обмінювали... Раби не були членами держави. Раби не мали майна. Необхідність проведення масштабних робіт вимагала великої кількості робочої сили, що обумовило значну роль держави.

Феодальний тип держави (країни періоду середньовічної Європи). Все населення такої держави ділилося теж на два класи: феодали та залежні селяни. Хоча селяни і визнавалися членами держави, проте вони не мали права власності на землю. У їхній власності перебували лише будинки та інвентар. Селян-кріпаків теж можна було обмінювати, продавати, дарувати. Вся земля, засоби виробництва перебували в руках феодалів. Для цього типу держави характерні централізація і концентрація влади (абсолютна монархія), побудова чітких інститутів влади, великий вплив церкви на всі сфери життедіяльності людини та становлення права.

Буржуазний тип держави. Меншість населення складають промисловці та підприємці (буржуазія), в руках яких зосереджена власність на засоби виробництва, більшість — вільнонаймані селяни і робітники. Формування органів державної влади (парламенти) відбувається хоч і демократичним шляхом, але із застосуванням різних цензів (майнових, станових). Держава і закони захищають систему ринкових відносин, капіталістичний спосіб виробництва. Концентрація та централізація суспільної влади відбувається шляхом зрошення фінансового капіталу із державним апаратом. Посилюються зовнішньоекономічна та зовнішньополітична діяльність держави. Остання — у вигляді загарбницьких воєн за колонії та ринки збуту.

Соціалістичний тип держави. Суспільство поділяється на «рівні» у правах і можливостях класи робітників та селян, а також прошарок — інтелігенцію, і на партійну бюрократію. Проголошуються рівність, права і свободи, повновладдя народу, принцип

демократичного централізму (меншість підпорядковується більшості), які мають здебільшого декларативний характер.

Забороняється приватна власність, підприємництво. Виробництво базується на державній та колективній власності, планове ведення господарства із надмірним регламентуванням та контролем державних органів. Усі найважливіші питання вирішуються на державному рівні від імені народу невеликою групою політичного керівництва. У таких державах політика визначає економіку.

Сучасний тип держави (держава постіндустріального суспільства, постсоціалістична, соціальна, соціальна демократія, держава соціальної демократії). Економічною основою такого типу держав є приватна власність. Власниками є переважна більшість населення, що володіє засобами виробництва, надає послуги, виконує роботи тощо. У такому суспільстві є рівноправними усі форми власності — державна, муніципальна, колективна, приватна, зміщана. У сучасних державах загальнолюдські цінності мають найвищий пріоритет. Вони забезпечують і захищають права і свободи людини. Розвинений механізм судового та позасудового захисту прав і свобод. Органи влади формуються на демократичних засадах, шляхом рівних виборів без обмежень та цензів. Кожна людина, залежно від своїх здібностей, бажань, самореалізації, праці, бере участь в управлінні державою, обираючи чи будучи обраним до органів влади, самоврядування, займаючи ті чи інші посади... Відстань між політичною владою та суспільством (людиною) скоротилася до мінімуму. Держава існує для людини, а не людина для держави.

Науковці виділяють **перехідні типи держав**, що перебувають на шляху до соціальної держави. Перший — капіталістичні держави, що орієнтуються на соціальну демократію, другий — держави колишнього соціалістичного табору, в економіці яких відбувається перехід від державної (колективної) до приватної власності, у державобудівництві від тоталітарного ладу до демократичного.

Основна відмінність поняття «цивілізація» від поняття «формація» полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, сукупність пануючих у даний період уявлень кожної особистості про характер громадського життя, цінність і мету її власної діяльності.

Цивілізація — це рівень розвитку, досягнутий суспільством у певну історичну епоху, з врахуванням рівня розвитку матеріальної та духовної культури, що слугує показником ступеня опанування людьми сил природи і використання ними її багатств для задоволення своїх потреб.

Цивілізаційний підхід орієнтований на пізнання минулого через всі форми діяльності людини: трудову, політичну, соціальну — у всьому різноманітті суспільних зв'язків. Людина при такому підході стоїть у центрі вивчення минулого й сьогодення.

За **цивілізаційним підходом** (від «цивілізація») всі держави за типами поділяються на **первинні** (Вавилон, Єгипет, Персія, грецькі міста-держави, Рим тощо) та **вторинні** (країни Західної та Східної Європи, Америки).

Командно-адміністративна система організації влади властива для первинних держав. Такі держави визначають політичне й господарське функціонування суспільства.

Тоді як для вторинних держав характерним є послаблення влади держави, церкви й прагнення суспільства до відносин, в основі яких лежить право приватної власності.

За **індустріальним підходом** основний напрям історії людства — це вдосконалення технології виробництва. Відповідно усі суспільства поділяються на:

- **доіндустріальне** (виробництво ґрунтується на фізичній праці людей та господарських тварин);

- **індустріальне** (в основі виробництва лежать машинні технології з використанням теплової, електричної та ядерної енергії);
- **постіндустріальне** (основні продукти виробництва — інформація та послуги, перевага надається інформаційним технологіям, які пристосовані до вимог людини).

Завдання та запитання

1. Чим відрізнялась влада у додержавному суспільстві від державної влади?
2. Які причини виникнення держави і права?
3. Перелічіть та розкрийте зміст існуючих теорій походження держави і права.
4. Вкажіть відомі вам шляхи походження держави і права та характерні їм особливості.
5. Що таке історичний тип держави?
6. Як класифікуються історичні типи держав? Які відомі вам історичні типи держав?
7. Наведіть приклади типів держав, що існували в історії людства відповідно до різних підходів.

Глава 2. Поняття, ознаки і сутність держави

2.1. Поняття, ознаки держави

Практично все населення планети живе у тій чи іншій державі. Кожна людина у повсякденному житті взаємодіє з державою, перебуває у постійному тісному зв'язку з нею. А що ж містить у собі термін «держава»?

Одним із перших спробував дати визначення поняття «держава» Арістотель: «Держава — це союз спілкування рівних один одному людей заради рівної користі». За Полібієм «держава — це організм життя народу». «Держава — це з'єднання народу, засноване на ідеї справедливості, спільноті права та загальної користі», — стверджував Ціцерон. Схоже визначення держави дає Г. Гроцій: «Держава — це досконалій союз вільних людей, укладений заради дотримання права та загальної користі». І. Кант стверджував, що «держава — це об'єднання маси людей справедливими законами». А Гегель вважав державу «земним богом».

Сьогодні існують різноманітні підходи щодо визначення змісту поняття «держава».

Теологічний підхід. Держава виникає завдяки волі Божій, і вона є не що інше, як Царство Боже на Землі.

Марксистський підхід. Держава — це сила, за допомогою якої одні класи тримають у покорі інші.

Арифметичний підхід. Держава є сукупністю трьох елементів: території, населення та влади.

Кібернетичний підхід. Держава — це певна система, всередині якої відбувається рух інформації з різносторонніми зв'язками.

Соціологічний підхід. Держава — це організація великої суспільної групи; при цьому поняття «держава» тотожне поняттям «країна», «народ», «суспільство», «вітчизна».

Владний підхід. Держава — це відносини політичної влади, тобто сукупність зв'язків між громадянами і державними органами, власне між органами самої держави, між органами держави і політичними партіями, громадськими організаціями... Отже, у цьому випадку держава розглядається як влада.

Юридичний підхід. Держава — юридична особа з конкретними правами та обов'язками, сукупність адміністративних (виконавчо-розпорядчих) органів та система правових норм, на основі яких вони функціонують.

Ліберальний підхід передбачає триедине бачення держави: держава — організатор, охоронець, третейський суддя. Тобто держава встановлює право та охороняє суспільний порядок, не втручаючись в інші справи, вона керує суспільними справами, а у випадку виникнення спорів розв'язує їх.

Ознаками держави є (Додаток 1):

- **Територія і населення.** Держава є єдиною універсальною, специфічною організацією на території країни. Під її впливом перебуває все населення; держава встановлює адміністративно-територіальний поділ країни, інститут громадянства.

- **Публічна влада.** Влада, яка не співпадає з населенням, проте виступає від його імені, забезпечує державний примус у вигляді органів державної влади.

- **Податки.** Обов'язкові платежі на користь держави від громадян, підприємств, організацій, установ, необхідні для функціонування держави (утримання державного апарату, медицина, освіта, культура тощо).

- **Наявність органів державного примусу** (армія, міліція, поліція, служби безпеки держав тощо). Лише держава (її органи) наділена повноваженнями застосовувати примус до всіх без винятку осіб, які перебувають на її території: громадян, осіб без громадянства, іноземців.

- **Право.** Держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, доводить їх до людей, забезпечує дотримання, вимагає виконання, а у випадку порушення застосовує примус.

▪ Грошова одиниця.

- **Формальні реквізити — державні символи.** Державна символіка — засіб ідентифікації суверенної держави і суб'єкта влади в системі внутрішніх і міжнародних відносин, яка являє собою законодавчо закріплени символи Державний Герб, Державний Прапор та Державний Гімн.

▪ Суверенітет (фр. souverainete — найвища влада).

Розрізняють національний, народний, державний суверенітети.

Державний суверенітет — це здатність держави проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику. Влада держави поширюється на всі організації, на всіх осіб, які перебувають у країні (органи влади приймають обов'язкові для всіх закони, встановлюють податки тощо). На міжнародній арені держава самостійно приймає рішення щодо напрямів зовнішньої політики, вступу до міжнародних організацій, встановлення політичних та економічних зв'язків з іншими державами.

Ознаками державного суверенітету є:

- **Верховенство влади** (в одній державі може бути лише одна державна влада);
- **Єдність** (усі гілки влади діють в єдиному руслі відповідно до своїх функціональних повноважень);
- **Незалежність** (можливість держави самостійно вирішувати внутрішні питання й проблеми та вести самостійну зовнішню політику);
- **Неподільність** (можливість держави самостійно вирішувати питання щодо вступу/виходу до/з міждержавних утворень, утворення адміністративно-територіальних одиниць).

Суверенітет народний — реальна участь населення держави в управлінні державою, визнання народу єдиним джерелом влади.

Суверенітет національний — можливість певної нації визначати власне національне життя, в тому числі до утворення самостійної незалежної держави.

Суверенітет буває **повний** та **обмежений**. Буває **добровільно обмежений** (за угодою Б. Хмельницького з Росією, в обмін на військову допомогу, Україна зобов'язувалась не вступати у дипломатичні відносини з Польщею, Туреччиною) та **примусово обмежений** (в Іраку за станом на 2002 р., за рішенням ООН, продаж нафти відбувався лімітовано за встановленими квотами під закупівлю продуктів харчування тощо; було заморожено закордонні активи; практично повністю вже багато років не працювала цивільна авіація на міжнародних авіарейсах).

Отже, спираючись на вказані ознаки, визначення сучасних держав можуть бути такі:

Держава — суверенна, універсальна організація політичної влади, покликана забезпечувати нормальну життєдіяльність людей, яка має свою територію, апарат примусу, створює право та стягає податки, необхідні для здійснення своїх функцій.

Держава — це політична цілісність, що утворюється спільнотою, закріплена на певній території, де підтримується юридичний порядок.

Держава — особлива організація політичної влади, що існує у суспільстві, за допомогою якої здійснюється управління загальносуспільними та місцевими справами.

Держава — це специфічна, політико-територіальна організація, що виражає інтереси населення.

2.2. Функції держави

Функції держави (функція — лат. *functio* — виконання) — основні напрями діяльності держави для управління суспільством.

Держава виконує свої функції протягом усього часу свого існування. На різних етапах еволюції людства держави виконували різні функції залежно від розвитку економічного та політичного, розвитку суспільства, історичного типу тощо. Функції держави тісно пов'язані з характеристиками держави, її формою та типом. Із еволюцією держави змінюються й її функції.

Класифікація функцій

За сферами суспільного життя:

- **економічні** — розвиток економіки, підприємництва, введення та зміна податків;
- **соціальні** — охорона прав і свобод громадян, забезпечення їх реалізації;
- **політичні** — охорона суверенітету, організація політичних відносин з метою забезпечення життєдіяльності;
- **ідеологічні** — всебічний розвиток науки, культури, освіти з метою формування суспільної свідомості.

За сферами політичного напряму (за сферами діяльності):

- **Внутрішні** — здійснюються в межах держави і характеризують її внутрішню політику. Розрізняють:

а) регулятивну (регулювання стосунків у суспільстві, забезпечення діяльності органів держави, самоврядування);

б) економічну (регулювання економічного розвитку держави, розробка економічних проектів, організація праці населення, податки тощо);

в) соціальну (охорона та реалізація прав і свобод громадян, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, соціальний захист населення, соціальна допомога, пенсії, пільги, компенсації тощо);

г) культурно-освітню (забезпечення розвитку закладів науки, культури, освіти з метою підвищення рівня розвитку громадян).

- **Зовнішні** — здійснюються за межами держави, на міжнародній арені та характеризують зовнішню політику. Розрізняють:

- a) оборонну* (захист кордонів, території, цілісності, суверенітету держави);
- б) зовнішньополітичну* (співробітництво з іншими державами, підтримка миру, участь у міжнародних організаціях, миротворчих операціях, боротьба із тероризмом);
- в) зовнішньоекономічну* (укладення економічних договорів про торгівлю і співробітництво між державами, участь у міжнародних економічних організаціях, співпраця в галузі охорони екології тощо);
- г) культурно-освітню* (обмін культурними надбаннями: музеї, виставки, театри, живопис, музика, кіно).

За значущістю (за ступенем соціальної важливості):

- **Основні (глобальні)** — найважливіші напрямки діяльності держави. Вони мають глобальний характер, стосуються великої кількості населення, охоплюють широке коло питань і потребують залучення та взаємодії різних державних органів. До таких функцій належать: а) охорона країни; б) надання, охорона та захист прав і свобод громадян; в) захист правопорядку.

- **Неосновні (локальні)** — забезпечують виконання основних, складовими яких вони є. Так, у складі такої функції, як захист правопорядку в країні, можна виділити ряд допоміжних: розробка законопроектів для захисту правопорядку, забезпечення матеріально-технічної бази правоохоронних органів тощо.

За часом дії:

- **Постійні** — виконуються державою постійно (охорона кордонів та території, розвиток економіки, забезпечення прав і свобод...).

- **Тимчасові** — виконуються протягом певного часу, до моменту вирішення чи доки не втратять актуальності (розширення територій, гноблення рабів у минулому та боротьба із тероризмом, наркоманією, за знищення противіхотних мін, захист навколошнього середовища, відтворення тваринного та рослинного світу — на сучасному етапі розвитку держав).

- **Спеціальні** (особливі) — існують в окремо взятій державі та мають особливий (унікальний) характер, існують на певних етапах, пов'язані з конкретними подіями (із утворенням незалежної держави Україна потрібно було якнайшвидше розробити нормативну базу нової держави, арабо-ізраїльський конфлікт — питання територій, статусу Єрусалиму, війни та миру тощо).

За процесом реалізації державної влади:

- **Законодавчі** — розробка та прийняття законів.

- **Управлінські** — керування державою через органи державної влади.

- **Правоохоронні** — забезпечення та охорона прав і свобод громадян правоохоронними органами держави (міліція, поліція, служба безпеки, митна служба, прикордонна тощо).

- **Інформаційні** — доведення офіційної інформації до населення країни (висвітлення в ЗМІ подій в країні, за кордоном, друк нормативно-правових актів тощо).

2.3. Форми реалізації функцій держави

Форми реалізації функцій держави (*форма — лат. formal — система організації*) — це види діяльності конкретних державних органів, спрямовані на реалізацію функцій держави.

Розрізняють такі форми:

- **Правоторчу (законодавчу)** — розробка та прийняття нормативно-правових актів задля забезпечення життедіяльності особи, держави.

- **Правореалізаційну (виконавчу)** — втілення у життя прийнятих нормативно-правих актів, виконання різними органами влади своїх владних повноважень.

- **Правоохоронну (судову)** — дотримання законності при виконанні функцій держави, а у випадку порушення — притягнення до юридичної відповідальності.
- **Установчу** — утворення, реорганізація, ліквідація органів державної влади, державних установ, їхніх підрозділів, посад.
- **Контрольно-наглядову** — контроль компетентними органами влади за дотриманням законодавства підконтрольними їм органами при здійсненні ними своєї діяльності (контрольними органами є Президент України, КМУ, Конституційний Суд України, Рахункова палата, прокуратура тощо).

2.4. Методи реалізації функцій держави

Методи реалізації функцій держави (*метод — гр. *methodos* — прийом, спосіб пізнання) — це способи, прийоми та засоби, які застосовуються при реалізації функцій держави.*

Для здійснення функцій державою використовуються такі методи:

- **інформування** — надання інформації населенню про прийняті рішення;
- **переконання** — правова освіта та виховання населення, профілактика та запобігання протиправним діям;
- **рекомендації** — вказівки й орієнтація, що мають рекомендаційний характер для поведінки суб'єкта у тій чи іншій ситуації;
- **безпосереднього управління** — діяльність органів державної влади відповідно до їхньої компетентності при здійсненні ними виконавчо-розпорядчої діяльності;
- **захочення** — нагороди та пільги особам, що дотримуються правопорядку;
- **примус** — застосування певних обмежень у правах і свободах до осіб, що скоїли правопорушення, метою яких є перевиховання, відшкодування завданої шкоди, покарання за протиправні вчинки.

Добробут народу, статус держави, економічний і соціальний розвиток перебувають в пропорційній залежності від ступеня виконання нею своїх функцій. Чим ретельніше та повніше реалізовуються функції, тим краще і швидше розвивається держава, підвищується добробут населення, піднімається міжнародний рейтинг держави. І, навпаки, чим гірше та непослідовніше держава реалізує свої функції чи взагалі не виконує залежно від різних об'єктивних та суб'єктивних причин та обставин, тим нижчий рівень життя населення, повільніші темпи економічного росту, нижчий рівень довіри міжнародної спільноти.

2.5. Сутність держави

Сутність держави — *сенс, головне у ній, що визначає її зміст, значення та функціонування.* Таким головним є влада. Питання про сутність держави — це питання про те, кому належить державна влада, хто її здійснює, у чиїх інтересах. Серед теорій щодо належності державної влади певній масі слід виділити такі:

Теорія еліт передбачає, що державна влада повинна належати певному колу осіб, еліті, яка і повинна керувати широкими масами, нездатними до управління державою.

Технократична теорія стверджує, що життя суспільства, керівництво та управління державою має здійснюватися професіоналами-управлінцями, менеджерами. Процес управління в епоху науково-технічної революції дуже складний, доступний не кожному, а лише представникам науково-технічної інтелігенції.

Марксистська теорія — влада належить пануючому класу, який здійснює її у своїх інтересах, хоча при цьому пануючий клас частково діє і в інтересах гноблених, оскільки намагається зберегти стабільність та порядок у державі.

Фашистська теорія — ділить усе людство на декілька рас, одна з яких є пануючою, а інші — неповноцінні. Отже, влада належить панівній расі, основне її завдання — процвітання цієї раси шляхом підкорення та знищенння інших.

Демократична теорія (теорія «держави загального благоденства») — у демократичних країнах майже втрачається класова сутність, вона відходить на другий план. Держава «працює» на всіх членів суспільства, вона виступає гарантом компромісу, тобто приймає загальносоціальну сутність, на перше місце виходить загальносоціальний бік — людина з її потребами. Таким чином, сутність держави складається із класової та соціальної сутності. Класова сутність, хоча і не відіграє вже значної ролі, проте завжди присутня, і якщо при владі перебуває середній клас, то держава діє в інтересах середнього класу, який становить абсолютну більшість будь-якої держави.

Теорія «конвергенції» — науково-технічна революція призводить до зближення капіталістичних та соціалістичних держав через запозичення найкращих рис однією в іншої.

Теорія національної держави — державна влада повинна належати пануючій (корінній) нації, забезпечуючи в першу чергу інтереси та потреби саме своєї нації.

Теорія «глобалізації» — зближення держав відбувається шляхом усесторонньої уніфікації в усіх сферах життедіяльності людини (стирання кордонів, створення наддержавних та міжнародних утворень (Європейський Союз)).

Теорія правової держави — особлива форма організації політичної влади, де держава і суспільство громадян є рівними суб'єктами права.

2.6. Правова держава

Правова держава — це держава, в якій панують норми права, забезпечуються права і свободи людини, влада підпорядкована волі народу.

До основних ознак правової держави належать:

- 1) верховенство і панування правового закону (загальність права);
- 2) взаємна відповідальність держави й особи;
- 3) наявність широких прав і свобод людини та гарантій їх забезпечення (пріоритет прав людини, правова рівність усіх осіб);
- 4) поділ влади на три гілки;
- 5) суверенітет народу (народ є джерелом влади);
- 6) високі правова культура та правова свідомість;
- 7) пріоритет норм міжнародного права над національним;
- 8) наявність Конституційного суду та ефективної правоохоронної системи;
- 9) врегулювання взаємовідносин між особою та державою на засадах дозволеності особі робити все, що прямо не заборонено законом, а державним органам — тільки те, що прямо дозволено законом;
- 10) обмеження сфери діяльності державних органів лише охороною суспільного порядку, прав та свободи особи й забезпечення умов для господарської діяльності людини.

Основоположником ідеї правової держави вважають німецького філософа Іммануїла Канта. Термін «правова держава» вперше з'являється у дослідженнях німецьких юристів Роберта фон Моля та Карла фон Роттека.

Серед українських вчених, які розробляли ідеї правової держави слід виділити М. Драгоманова, М. Грушевського, Б. Кістяківського, В. Липинського та інших.

Для позначення всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державними, тобто перебувають поза межами впливу держави, використовується термін «громадянське суспільство».

2.7. Громадянське суспільство

Громадянське суспільство — це спільність вільних, незалежних, рівноправних людей із розвиненими відносинами між його членами, яке не залежить від держави, а держава є лише сполучним елементом.

Головними ознаками громадянського суспільства є:

- 1) наявність відокремленого від держави суспільства, яке складається із добровільних об'єднань людей (політичні партії, громадські організації тощо);
- 2) свобода людини;
- 3) панування приватної власності, вільної праці, підприємництва;
- 4) незалежна система засобів масової інформації;
- 5) регулювання поведінки людини з допомогою етичних норм і здійснення особою своїх потреб та інтересів на засадах свободи, незалежності та недоторканності;
- 6) багатоманітність виховання, освіти, науки, культури;
- 7) цінування громадянських прав, які вважаються вищими, ніж державні закони;
- 8) плюралізм.

Завдання та запитання

1. Що таке держава?
2. Які ознаки держави?
3. Що розуміється під функціями держави?
4. Як класифікуються функції держави?
5. Що таке форми і методи реалізації функцій державою, як їх класифікують?
6. Що таке сутність держави?
7. У чому, на вашу думку, сутність держави?
8. Що таке правова держава та які її основні ознаки?
9. Розкрийте поняття та основні риси громадянського суспільства.

Глава 3. Форми держави

3.1. Поняття форми держави

*Форма (лат. *formal* — структура, система організації) держави — це поєднання способу організації і здійснення державної влади, методів її здійснення та форм зворотного зв'язку органів держави із населенням.* Тобто форма держави — специфічна політична організація суспільства. Вона характеризується:

- способами організації верховної влади;
 - принципами її взаємовідносин з іншими органами держави;
 - населенням;
 - методами здійснення політичної влади в державі.
- Форма держави дозволяє дати відповідь на питання:
- як формується влада у державі;
 - якими органами вона представлена;
 - який порядок їх утворення;
 - термін їхніх повноважень;
 - які взаємовідносини глави держави, вищих органів законодавчої та виконавчої влади тощо.

У кожній країні форми держави мають свої особливості, характерні ознаки.

Елементами форми держави є: *форма правління, форма державного устрою, форма політичного режиму* (*Додаток 2*).

3.2. Форма правління. Поняття монархії та республіки

Форма правління — це спосіб організації верховної влади у державі, порядок її утворення та діяльності. Розрізняють монархію та республіку.

Монархія (гр. *monarchia* — єдиновладдя) — **форма правління, при якій верховна влада здійснюється одноособово та є, як правило, спадковою.** Винятки: Малайзія (монарх обирається через кожні 5 років) та Об'єднані Арабські Емірати (влада здійснюється не одноособово, а колегіально — 7 емірів).

Класичними ознаками монархії є:

- довічне користування владою;
- влада передається, як правило, у спадщину;
- представництво у зовнішніх відносинах монарх здійснює за власним правом;
- монарх не несе відповідальності ні перед ким за свою діяльність.

Сьогодні близько 1/6 усіх держав у світі є монархіями. Розрізняють такі види монархій: **необмежена (деспотична, абсолютна, теократична) та обмежена, чи конституційна (парламентська, дуалістична).**

Республіка (лат. *respublica* — суспільна справа) — **форма правління, при якій вища державна влада належить обраним на певний строк органам влади.** Для республіки характерні такі органи, як парламент, президент, уряд, і навпаки, відсутній монарх. Історично республіка виникає в античну епоху. Проте найбільшого розповсюдження із її сталими формами та ознаками набула у період капіталізму. Більшість сучасних держав стали республіками в результаті революцій, розпаду колоніалізму та двох світових воєн. Із 190 держав світу сьогодні близько 140 є республіками.

Ознаками республіки є:

- формування органів влади шляхом обрання (парламент, глава держави);
- органи влади (законодавчі, виконавчі) діють протягом певного зазначеного в законодавстві терміну;
- відповідальність глави держави у випадках, передбачених законодавством;
- здійснення представництва інтересів держави главою держави;
- обов'язковість рішень центральних органів влади для всіх інших державних органів;
- звітність виборних органів перед населенням;
- взаємовідповідальність держави і особи.

Існують такі види республік: **президентська (можуть бути особливої модифікації: суперпрезидентська, президентсько-монократична, мілітарно-президентська), парламентська, змішана (парламентсько-президентська або напівпарламентська, президентсько-парламентська або напівпрезидентська).**

3.3. Необмежені монархії

Необмеженими монархіями є **деспотична, абсолютна, теократична.**

Деспотична монархія — ніким і нічим не обмежена влада монарха поєднується із його обожненням, а монарх офіційно визнається божеством, намісником Бога на Землі (ранні феодальні держави, особливо рабовласницькі держави Стародавнього Сходу).

Абсолютна монархія — вся влада в державі цілковито належить одній особі, без будь-яких обмежень. Ознаками її є:

■ в особі монарха зосереджена вся повнота влади (видає закони, очолює виконавчу владу, призначає її представників, здійснює судові функції);

- одноосібне правління без будь-яких обмежень;

- передавання влади у спадок;

- безстроковий характер;

- монарх не несе відповідальності перед державою, народом;

- монарх представляє державу не за дорученням, а за власним правом.

Такими державами сьогодні є Оман, Саудівська Аравія, Кувейт.

Теократична монархія — монарх є главою як світської влади, так і релігійної (Ватикан).

3.4. Обмежені монархії

Обмеженими (конституційними) монархіями є **парламентська та дуалістична**.

Парламентська монархія — влада монарха обмежена за конституцією представницьким органом — парламентом (Великобританія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Іспанія, Японія). Ознаки:

- уряд формується парламентом, а не монархом;

- уряд підзвітний парламенту, а не монарху, парламент може висловити недовіру уряду;

- фактичним главою держави є прем'єр-міністр, лідер партії, що перемогла на виборах;

- влада монарха обмежена конституцією;

- монарх підписує прийняті парламентом закони;

- монарх царствує, але не править (є главою держави із представницькими повноваженнями).

Отже, за такої форми правління спостерігається чітко виражене посилення ролі парламенту. Парламент формується на партійній основі. За умови, якщо жодна з партій не має абсолютної більшості у парламенті та не може сформувати однопартійний уряд, створюється коаліційний уряд, державний режим отримує назву парламентарний, або парламентаризм (Данія, Нідерланди). У країнах, де існує двопартійна система, або багатопартійна із стійкою перевагою однієї партії, уряди є однопартійними. Такий державний режим отримав назву кабінету або міністералізму. Характерною особливістю його є те, що юридично парламент контролює роботу уряду (кабінету), а фактично уряд, до складу якого входять дилери партії, що має більшість у парламенті, контролює роботу парламенту (Великобританія, Канада, Австралія).

Дуалістична монархія — державна влада має подвійний характер: юридично (конституцією) і фактично вона поділена між урядом, що призначається монархом та парламентом. Ознаки:

- поряд з монархом існують представницькі органи влади із законодавчими та контролюючими функціями, що обираються народом;

- монарх може відправити парламент у відставку;

- монарх наділений переважно виконавчою владою;

- монарх має право вето на рішення парламенту;

- монарх має право видавати нормативно-правові акти;

- монарх призначає уряд та звільняє його;

- уряд відповідальний лише перед монархом (Монако, Лесото, Бутан, Йорданія).

Нетиповою формою монархії є **республіканська монархія — посада монарха є не пожиттєвою та не передається у спадок, а обирається на певний строк**. Така система

існує у Малайзії та Об'єднаних Арабських Еміратах, де монарх обирається строком на 5 років. У Малайзії монархом може бути лише один із дев'яти спадкових султанів, які керують суб'єктами федерації. В ОАЕ влада належить безпосередньо суб'єктам федерації — семи емірам, які є, по суті, колективним монархом.

3.5. Президентська республіка

Президентська республіка (США, Бразилія, Франція, Мексика, Єгипет) — *форма державного правління, при якій повноваження глави держави чи голови уряду належать президенту, посада якого є виборною.* Ознаки:

- наділення президента повноваженнями глави держави та глави виконавчої влади;
- вибори президента загальним прямим чи непрямим голосуванням (термін від трьох до семи років);
- відсутність відповідальності виконавчої влади перед парламентом (уряд відповідальний перед президентом й не може бути усунутий досрочно парламентом);
- президент формує, очолює і керує роботою уряду;
- відсутня посада прем'єр-міністра (якщо існує, то він відіграє другорядну, допоміжну роль);
- президент призначає та звільняє з посад апарат виконавчої влади, суддів;
- президент, як правило, не може розпускати парламент;
- президент має право вето.

У певних країнах президентська республіка має свої особливості. Виділяють такі модифікації:

Суперпрезидентська республіка (у деяких країнах Латинської Америки, Сирія) — президент спирається на армію та є єдиновладною фігурою. Ознаками такої республіки є: 1) високий ступінь централізації державного апарату; 2) важлива роль армії у політичному житті; 3) панування насильницьких методів досягнення влади (посади президента); 4) відсутність розвинутих партійних систем; 5) гіпертрофований (перекрученій) розвиток інституту надзвичайного або облогового стану; 6) уряд може видавати нормативні акти, прирівняні до законів, а роль парламенту зведена до мінімуму.

Президентсько-монократична республіка (Гвінея, Туніс, Ірак, Індонезія, Малаві, КНДР) — посада президента є пожиттєвою, що передбачено у конституції. Згідно з конституцією Югославії 1963 року, переобрання президента не поширювалося на І. Броз Тито.

«Монархічна» президентська республіка — шляхом перевороту до влади приходить «президент», який захоплює повноваження, що не належать йому за конституцією: ліквідовується інститут виборів, президент фактично керує законодавчою, виконавчою, судовою владами (Гітлер у Німеччині 1933 р., Мобуту в Конго (Заїр) 1960 р., Піночет у Чилі 1973 р.).

Мілітарно-президентська республіка — влада належить військово-революційній раді (держави Азії, Африки, Латинської Америки у різні періоди свого нестабільного існування).

3.6. Парламентська республіка

Парламентська республіка (Болгарія, Угорщина, Індія, Чехія, Італія) — *форма державного правління, за якою верховна роль в організації державного життя належить парламенту.* Ознаки:

- парламент обирається населенням держави і йому належить верховна влада;
- уряд формується партією чи коаліцією, що має більшість у парламенті;
- уряд відповідає перед парламентом, який може відправити його у відставку (часто недовіра одному члену уряду може привести до відставки всього уряду);
- прем'єр-міністр офіційно не є главою держави, а є главою уряду та лідером партії (коаліції), що перемогла на виборах;
- президент (якщо він є) обирається лише парламентом або зборами виборців, і його компетенція дуже обмежена юридично чи фактично (часто функції президента бере на себе уряд);
- президент є главою держави, а не главою уряду (не наділений правом впливу на політику уряду).

3.7. Змішана республіка

Змішана республіка поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік. Ознаки:

- подвійна відповідальність уряду: перед парламентом та президентом;
- уряд формується президентом та парламентом (президент пропонує, уряд затверджує парламент чи існує спільна процедура формування уряду);
- президент обирається на загальних виборах та має широкі повноваження;
- президент може здійснювати загальне керівництво урядом, який очолює прем'єр-міністр;
- контроль за діяльністю уряду здійснюють і президент, і парламент;
- президент призначає главу уряду за пропозицією парламентської більшості;
- має право призупиняти рішення уряду, підписувати нормативно-правові акти, видані урядом, або відправляти їх на повторний розгляд уряду;
- президент, як правило, є главою держави, а не главою виконавчої влади;
- президент має право розпуску парламенту, а парламент має право судового розслідування — імпічменту президента.

Залежно від обсягу повноважень президента та парламенту розрізняють *парламентсько-президентські* та *президентсько-парламентські* республіки.

Президентсько-парламентськими республіками є Уругвай, Колумбія, Росія, Португалія, Україна, де президент активно бере участь у політичному житті держави.

У *парламентсько-президентських республіках* (Австрія, Ісландія, Ірландія) президент має ряд повноважень, які дозволяють йому втрутатися у суспільно-політичне життя держави, проте на практиці він ними здебільшого не користується («сплячі повноваження»), а реальна влада перебуває в руках уряду та парламенту.

Слід зазначити, що у багатьох пострадянських республіках, державах, що скинули тоталітарні форми правління, зі змішаною формою правління сьогодні всенародно обраний президент здійснює лише політичне управління країною, а всю відповідальність покладено на главу уряду. У випадку невдачі винен не президент, не його політичний курс, а глава уряду, який невдало провадить цей курс.

3.8. Форма територіального (державного) устрою

Форма територіального устрою держави — національно-територіальна та адміністративно-територіальна організація державної влади, яка встановлює порядок взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади.

Розрізняють *прості* (унітарні) і *складні* держави (федерація, конфедерація, імперія).

3.9. Унітарна держава

Унітарна держава — це єдина централізована держава, яка складається із адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центральним органам влади, які не мають ознак суверенітету.

Ознаками унітарної держави є:

- єдина система державних органів;
- єдине громадянство;
- єдина конституція і система законодавства;
- не входять державні утворення із ознаками державної незалежності (суверенітету);
- адміністративно-територіальні одиниці не мають права виходу зі складу унітарної держави;
- у міжнародних відносинах є самостійним єдиним повноправним суб'єктом.

Унітарна держава може бути:

а) *простою* (держава, яка не має автономних утворень (Болгарія, Польща)), *склад-ною* (із однією чи кількома автономіями (Фінляндія, Данія, Україна, Великобританія, Італія). **Автономія** — (гр. *automos* — сам + *nomos* — закон) — *самоуправління, право самостійного вирішення внутрішніх питань певною частиною держави, що відрізняється національними, побутовими, географічними умовами*. До складу унітарної Великобританії входять Шотландія та Північна Ірландія, Аланські острови є особливою автономною одиницею у Фінляндії, автономна Республіка Крим є складовою України);

б) за ступенем централізації влади: *централізованою* (управління в адміністративно-територіальних одиницях здійснюється призначеними зверху чиновниками; *децентралізованою* — на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу існують виборні органи (Великобританія); *відносно централізованою* — управління на місцях здійснюється як виборними органами, так і чиновниками, що призначаються зверху (Франція).

3.10. Складні держави

Складна держава — держава, що складається з державних утворень, які мають ознаки державної незалежності (суверенітету).

Федеративна держава (союзна держава) (*федерація* — лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — добровільне об'єднання самостійних державних утворень в єдину державу, яка складається з рівноправних суб'єктів. Станом на 2011 рік у світі існує 24 федерації.

Ознаками федерації є:

- оформляється шляхом укладення договору;
- є союзною державою;
- наявність єдиної конституції та законодавства федерації і конституцій та законодавства кожного із суб'єктів;
- існування громадянства федерації та громадянства кожного суб'єкта;
- наявність центральних органів влади та органів влади суб'єктів;
- двопалатний федеральний парламент, в якому одна палата представляє суб'єктів федерації;
- єдині збройні сили;
- єдина грошова та податкова система;
- у міжнародних відносинах може брати участь як федерація, так і кожен її суб'єкт;
- кожен із суб'єктів має право виходу зі складу федерації (*сецесія*).

Серед федерацій розрізняють:

a) договірні та конституційні. Федерація, що утворюється на основі союзу, шляхом об'єднання раніше самостійних державних утворень, має назву договірної (США, ОАЕ). Федерації, створені актами державних органів (зазвичай конституціями), називаються конституційними (Індія, Пакистан). Існують і договірно-конституційні федерації (Росія, Мексика);

б) національні (утворені за національною ознакою — Югославія, Бельгія), **територіальні** (за територіальною ознакою — США, Бразилія), **комплексні** (враховуються етнічні, побутові, економічні, географічні фактори — Росія, Індія);

в) симетричні (усі суб'єкти є рівними складовими з однаковим конституційно-правовим положенням — Австрія, Німеччина), **асиметричні** (обсяг повноважень різних суб'єктів не є однаковим — Індія, США).

Конфедерація (союз держав) (*лат. confederation — союз, об'єднання*) — **тимчасовий юридичний союз незалежних держав, створений для досягнення певної мети чи інтересів**. Зараз не існує, хоча федеративна юридично і фактично Швейцарія має назву конфедерації. Остання конфедерація Сенегамбія (Сенегал і Гамбія) розпалася у 1989 році.

Ознаки конфедерації:

- відсутність єдиних законодавчих органів;
- відсутність єдиного законодавства, єдиної конституції, громадянства, податкової, грошової систем, армії;
- рішення загальноконфедеральних органів не є обов'язковими;
- право виходу із союзу кожного суб'єкту;
- має нестійкий тимчасовий характер;
- тимчасово можуть встановлюватися чи утворюватися об'єднана армія, грошова одиниця, єдині кордони тощо.

Імперія — складна держава, створена шляхом завоювання однієї держави іншою, де є поділ на головну державу метрополію та залежні від неї колонії. Метрополія (*гр. meter — мати, polis — місто*) — держава, що володіє захопленими нею колоніями. **Колонія** (*лат. colonia — поселення*) — країна чи територія, яка позбавлена самостійності й перебуває під владою іноземної держави (Римська імперія, Російська імперія). Зараз у світі імперій не існує.

Деякі науковці виділяють окремо як вид складної держави **регіональну державу** — держава, територія якої складається цілком із автономних утворень, що мають право власного (місцевого) законодавства (Італія, ПАР, Іспанія).

3.11. Співдружності та співтовариства

Окремої уваги заслуговують такі особливі форми об'єднання держав, як **співдружності та співтовариства** — асоційовані об'єднання держав (Європейський Союз, Союз Незалежних Держав (СНД), Британська Співдружність), що мають певні ознаки як федерації, так і конфедерації, але не можуть бути класифіковані однозначно.

Співдружність — союз суверенних держав, що об'єдналися на підставі міжнародного договору для досягнення певних цілей спільного здійснення і координації ряду напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Співтовариство — союз суверенних держав, що об'єдналися на підставі міждержавного договору для посилення інтеграційних зв'язків держав, що входять до нього.

Держави, що входять до співдружностей та співтовариств, є незалежними і мають повний суверенітет. Виникають і діють такі співдружності й співтовариства на основі договорів, декларацій, статутів тощо. З часом вони можуть перетворитися на конфедерації чи федерації. Особливо у цьому плані прогресує Європейський Союз (введено

єдину грошову одиницю, існують спільні наддержавні органи, розроблено єдину конституцію, ведеться робота над запровадженням посади президента ЄС тощо).

Якщо співдружність здебільшого створюється із економічною метою, то співтовариство передбачає економічну, політичну, валютну, територіальну, правову інтеграцію.

3.12. Форма політичного режиму

Політичний режим — сукупність засобів та методів здійснення державної влади.

У сучасному світі існує близько 140-160 політичних режимів, які якісно відрізняються один від одного, як і кожна держава.

На характеру режиму впливають фактори:

- способи та порядок формування органів державної влади;
- компетенція органів влади та характер взаємовідносин;
- ступінь гарантованості прав і свобод громадян;
- роль права у житті суспільства та вирішенні державних справ;
- місце і роль силових структур (армії, поліції, розвідки, служби безпеки) у державному механізмі;
- ступінь реальної участі громадян та об'єднань громадян у суспільно-політичному житті держави та в управлінні державою;
- способи розв'язання соціальних та політичних конфліктів.

Тобто в основі поділу політичних режимів лежать поняття «**демократія**» (гр. *democratia* — влада народу) та «**антидемократія**» (гр. *anti* — проти). Відповідно політичні режими поділяються на демократичні та недемократичні.

3.13. Демократичний політичний режим

Демократичний політичний режим — це режим, заснований на визнанні принципів рівності та свободи усіх громадян, участі народу в управлінні державою.

Ознаками демократичного політичного режиму є:

- джерело влади — народ (обирає владу, наділяє повноваженнями приймати законопроекти, здійснювати виконавчо-роздорядчу діяльність для виконання функцій держави від його імені);
- політична влада має легітимний (законний) характер і здійснює свої повноваження на основі законів;
- розподіл влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову;
- наявність права народу впливати на політичні рішення (вираження своїх думок у ЗМІ, демонстрації, лобіювання, участь у передвиборчих кампаніях тощо);
- перевага більшості над меншістю при прийнятті рішень, визнанні думки меншості (опозиції, меншин тощо);
- політичний плюралізм (наявність багатопартійної системи, конкуренція політичних партій, політична опозиція у парламенті тощо);
- наявність і рівноправність різних форм власності;
- високий ступінь реалізації прав і свобод людини (норми, правила та принципи взаємовідносин держави та громадян).

Різновидами демократичного політичного режиму, залежно від форм, напрямів, методів діяльності реальних кроків та перспективних програм діяльності, є:

Радикальний демократичний — проводить і сприяє проведенню корінних заходів, спрямованих на ґрунтовні перетворення.

Ліберальний демократичний — режим, що пропагує терпимість, побажливість, свободу підприємницької діяльності, відмовляючись при цьому від різких докорінних змін у будь-який бік (правий чи лівий).

Консервативний демократичний — режим, що здійснює свою політику на за- садах прихильності до всього старого, традиційного, не підтримуючи змін, новизни тощо.

3.14. Недемократичні політичні режими

Ознаки недемократичного (антидемократичного) політичного режиму протилежні демократичному.

Серед **недемократичних режимів** розрізняють: *тоталітарний, авторитарний, деспотичний, тиранічний, фашистський, расистський, диктаторський, охлократичний, теократичний.*

Авторитарний режим (лат. *auctoritas* — влада) — **концентрація державної влади в руках правлячої верхівки за допомогою особливих методів та засобів організації державної влади** (режим А. Піночета у Чилі).

Ознаки:

- влада належить невеликій кількості осіб (військова хунта, олігархічна група, тиран, монах тощо);
- необмеженість влади та непідконтрольність (в країні можуть діяти закони, лише потрібні для верхівки);
- опора на силу (наявність збройних формувань, здатних у будь-який момент придушили виступи);
- монополізація влади та політики (недопущення політичної опозиції та конкуренції, може існувати безліч політичних партій за умови їхньої підконтрольності владі);
- відсутність тотального контролю над суспільством, практичне невтручання в економіку (владу цікавлять питання перш за все власної безпеки, суспільного порядку, оборони, зовнішньої політики тощо);
- політична еліта формується шляхом призначення зверху (за принципами родинних зв'язків, товариських стосунків, поділу поглядів, а не на конкурентній основі).

Тоталітарний політичний режим (*тоталітаризм* — лат. *totalis* — весь, цілий, повний) — один із видів політичних режимів, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами життя суспільства, заснований на методах ідеологічного, фізичного та психічного примусу (сталінізм в СРСР, маоїзм у Китаї).

Суттєвими ознаками тоталітаризму є:

- панування загальної державної ідеології;
- монополія держави на засоби масової інформації;
- монополія держави на всі види зброї;
- надмірно централізований контроль над економікою;
- наявність однієї всеохоплюючої партії, яку очолює харизматичний лідер (обдарований);
- особлива система контролю та насилля (спеціальні суди, концентраційні табори, репресії);
- відсутність місцевого управління;
- поділ прав громадян залежно від становища в суспільстві;
- позбавлення прав і свобод;
- тотальний нагляд за людиною від народження до смерті.

Слід окремо виділити один із різновидів тоталітарного режиму — **фашизм**.

Фашизм (італ. *fascismo*, від *fascio* — пучок, об'єднання) — **військово-політичний режим, відкрита терористична диктатура, заснована на націоналістичній ідеології про перевагу одних націй над іншими, що характеризується крайньою агресивністю** (Нацистська Німеччина (1933-1945), Фашистська Італія (1922-1943)). Основні ознаки:

- злиття державного апарату із монополіями;
- військово-бюрократичний централізм (занепадає роль центральних та місцевих органів влади, спеціальних — зростає);
- злиття партій та профспілок із державним апаратом;
- знищення демократичних прав і свобод;
- культ насилля;
- шовінізм та расизм;
- тотальній контроль держави над суспільним життям.

Зараз не існує держав із класичним фашистським режимом, проте спалахи неофашистської ідеології спостерігаються у багатьох країнах. Неофашисти беруть участь у виборах, щоб потім працювати в державних органах влади чи керувати ними (вибори 2002 року у Франції, Нідерландах; вибори до Європарламенту у 2009 р.).

Деспотичний режим (*гр. despotia — необмежена влада*) — *режим при монархічній формі правління, коли влада здійснюється однією особою (деспотом) і характеризується крайнім свавіллям в управлінні*. Деспотичні режими існували у країнах Середземномор'я, Азії, Африки, Південної Америки, Близького Сходу (Єгипет, Вавилон), у державах, де панували азійський спосіб виробництва та рабство. Ознаки:

- необмежена влада деспота;
- безправ'я та повне підпорядкування йому підлеглих;
- каральна політика стосовно народу;
- жорстке придушення будь-якого невдоволення, незгоди;
- нерегламентованість покарань (встановлюються свавільно деспотом);
- панування атмосфери страху та залякування.

Тиранічний режим (*гр. tyrrannia — одноосібне правління*) — *режим, також заснований на одноосібному правлінні, проте, на відміну від деспотії, влада тирана часто встановлюється насильницьким шляхом, шляхом зміщення законної влади*. Ознаки:

- встановлюється насильницьким шляхом;
- побудований на свавіллі, часто на терорі та геноциді;
- здійснюється постійне залякування населення шляхом проведення превентивних карально-репресивних заходів;
- закони не діють, оскільки немає потреби їх створювати.

Тиранія, як і деспотія, заснована на свавіллі, проте, якщо при деспотії свавілля стосується перш за все чиновників, вищих посадових осіб, то при тиранії — кожної людини.

Расизм — політичний режим, що базується на теорії розподілу про фізичну та психологічну нерівності людства на вищі та нижчі, повноцінні та неповноцінні раси (режим апартеїду в ПАР).

Теократія (*гр. theos — бог + cratos — влада*) — *форма правління, при якій політична влада належить духовенству, церкві* (Ватикан).

Охлократія (*гр. ohlos — натовп + cratos — влада*) — *крайня спотворена форма демократії, де пануючі верстви перетворюються на військово-бюрократичний орден, який очолює монарх-самодержець або вождь-диктатор*. Управління здійснюється примітивними методами із застосуванням популістських гасел, політичних авантюр тощо.

Термін «охлократія» запровадив Арістотель для позначення влади непостійного, примхливого, хаотичного натовпу, черні.

В сучасних умовах охлократія виявляється переважно у демагогії, популізмі, політичному авантюризмі, правовому нігілізмі, примітивізації суспільних проблем представниками влади, правлячої еліти. Охлократія унеможливлює елементарні гарантії прав і свобод людей, здатна привести суспільство до загальнонаціональної катастрофи.

Для запобігання охлократії необхідний розвиток форм представницької демократії, зміцнення механізмів забезпечення законності й правопорядку.

На сучасному етапі виділяються так звані *перехідні (ліберальні) режими*. У певних країнах існують проміжні, *напівдемократичні режими* (Туреччина), в інших — перехідні режими від тоталітаризму до авторитаризму (країни Африки), в третіх — від тоталітаризму і авторитаризму до демократії (постсоціалістичні держави).

Для цих режимів характерні: наявність конституцій та законодавчої бази, що заcriплюють права і свободи громадян, рівність, вільні економічні відносини, існування представницьких органів влади, право народу брати участь в управлінні державою (обирати і бути обраним) тощо. Проте їм також притаманні: низька правова і політична культура населення, низька свідомість громадян, нерозвиненість та недосконалість нормативно-правової бази, корумпованість чиновників і т. ін., що значно гальмує процес переходу до демократичного режиму. Такі повільні темпи є абсолютно нормальним явищем, оскільки процес розбудови демократичного режиму досить серйозний і триває, потребує багато часу, наполегливої праці та бажання, починаючи від пересічного громадянина до найвищих посадових осіб у державі.

Завдання та запитання

1. Що таке форма держави?
2. За якими формами характеризуються держави?
3. Що таке форма правління?
4. Розкрійте поняття та основні ознаки монархії й республіки.
5. Вкажіть види монархій і республік та характерні їм властивості.
6. Які переваги та недоліки, на вашу думку, мають президентська, парламентська та змішана республіки?
7. Що таке форма територіального устрою? Як класифікуються держави за формою територіального устрою?
8. Яка держава називається унітарною? Які її ознаки?
9. Що таке автономія? Які бувають автономії?
10. Порівняйте федерацію та конфедерацію.
11. Дайте визначення імперії та вкажіть її складові.
12. Що таке політичний режим? Які фактори впливають на характер політичного режиму?
13. На які групи поділяються політичні режими? Вкажіть їх характерні ознаки.
14. Яка різниця між авторитарним та тоталітарним політичними режимами?
15. Що ви знаєте про перехідні політичні режими?

Глава 4. Органи державної влади

4.1. Поняття та види влади

Влада — здатність та можливість одних осіб (груп людей, партій...) впливати на інших за допомогою різних важелів (волі, авторитету, права, насилия). Тобто, це можливість теоретичного обґрунтування думок та ідей і практичне їх впровадження. Ті особи, які мають владу, керують підлеглими, видають накази, спрямовують їхню діяльність, а у випадку непокори мають можливість застосувати примус (силу). Наявність влади у суспільстві цілком нормальнé необхідне явище, адже за допомогою влади забезпечується функціонування людської спільноти, держави, підтримується порядок, законність, регулюється широке коло відносин. Здійснення влади — це завжди двосторонній процес, процес взаємодії того, хто має владу, та підвладного (підвладних) йому осіб.

Влада, яка регулює стосунки між людьми, називається соціальною. Різновидами соціальної влади є: релігійна, батьківська, партійна, державна, політична, влада народу, вчительська тощо. Особливе місце серед видів соціальних влад займають політична та державна.

4.2. Політична влада

Політична влада (*політика — гр. politike — мистецтво керування державою*) — **діяльність суспільних класів, груп, партій, організацій, органів державної влади для вироблення і запровадження в життя політичних програм, які визначаються їхніми інтересами та цілями.**

Для політичної влади є характерним реальна здатність певної соціальної групи (класу, нації, партії тощо), а також індивідів, що відображають їхні інтереси (ті, що керують), здійснювати свою волю за допомогою політики і правових норм. Тобто, той, хто має політичну владу, здатен впливати на економічні відносини, відносини власності, власність на засоби виробництва, що неодмінно позначається на соціальних перевагах та авторитеті власника й призводить до появи суб'єкта та об'єкта влади, стосунки між якими будуються за схемою: панівний і підлеглий. Усі сторони, що беруть участь із здійсненні політичної влади, є складовими **політичної системи суспільства (ПСС)**.

4.3. Державна влада

Державна влада — це управління суспільством органами держави в межах їхньої компетенції.

Основними ознаками державної влади є:

- **Верховенство** — посідає найвище місце серед усіх інших видів влад та має пануюче становище (наділена такими функціями, яких не має жодна інша влада).
- **Легітимність** — діє на законних підставах (народ обирає на основі законів про вибори).
- **Загальність** — поширюється на усіх осіб, що перебувають в межах кордонів цієї держави (громадяни держави, іноземці, особи без громадянства).
- **Суверенітет** — незалежність від будь-якої іншої влади (здатність самостійно приймати закони, укладати договори, програми тощо).
- **Публічність** — владу здійснюють спеціально створені органи (парламенти, міністерства, відомства, суди, міліція...).
- **Універсальність** — має вплив на всі найважливіші відносини в суспільстві.
- **Обов'язковість** — рішення органів державної влади є обов'язковими для виконання (невиконання тягне за собою державний примус — юридичну відповідальність).

Отже, політична і державна влади не є тотожними поняттями. Державна влада — це влада, яка здійснюється винятково державою. Політична влада — більш широке явище, яке включає у себе політичні партії, трудові колективи, громадські організації, профспілкові організації та інші.... Державна влада є складовою політичної влади.

4.4. Механізм держави. Державний апарат

Механізм держави — система державних органів, підприємств, установ, організацій, за допомогою якої здійснюються функції держави.

Для забезпечення виконання своїх функцій кожна держава створює різноманітні державні організації. Залежно від того, які завдання стоять перед державою, створюються відповідні органи, які мають чітке призначення, структуру, повноваження, компетенцію.

Система, сукупність усіх органів держави, за допомогою яких здійснюється державна влада, функції держави називається державним апаратом. За допомогою державного апарату держава здійснює владу.

Ознаки державного апарату:

- це цілісна ієрархічна система державних органів та закладів (заснована на єдиних принципах, завданнях, цілях);
 - первинними структурними елементами державного апарату є державні органи та заклади, в яких працюють *державні службовці*. Між державними органами існує тісний зв'язок, заснований на принципах субординації та координації (Кабінет Міністрів України — Міністерство освіти і науки України — управління освіти і науки облдерадміністрації — міський відділ освіти);
 - для забезпечення виконання владно-роздорядчих рішень державний апарат має безпосередню зброю (заклади) примусу. Вона є у кожній державі;
 - за допомогою державного апарату здійснюється влада та виконуються функції держави. Оскільки державний апарат створюється для виконання конкретних функцій, зміна функцій держави потребує зміни державного апарату.

4.5. Державний орган: поняття, ознаки, види

Державний орган — це частина державного апарату, структурований і організований колектив державних службовців або одна особа, наділений конкретними державними повноваженнями (рада депутатів, президент).

Ознаки органу державної влади:

- це частина єдиної системи із певними ознаками автономії;
- складається із *державних службовців* (службовця), які мають свої повноваження та компетенцію. За свою працю державні службовці отримують заробітну плату;
- має внутрішню структуру (міністерство: міністр, 1-й заступник, заступники, секретарі, радники, помічники тощо);
- кожен орган має межі компетенції: права та обов'язки (основне завдання парламенту — ухвалювати закони, міністерство фінансів регулює фінансову політику, голова районної адміністрації діє в межах району);
- має владні повноваження видавати нормативно-правові акти та забезпечувати їх виконання (постанова Кабінету Міністрів України, діяльність податкової міліції, щоб наповнювався бюджет);
- бере активну участь у здійсненні функцій держави, використовуючи для цього відповідні форми та методи;
- має матеріальну базу, фінанси, банківський рахунок тощо (приміщення, обладнання, оплата витрат...).

Класифікація органів держави:

1) за способом створення:

- *первинні* — не можуть створюватися іншими й отримують повноваження безпосередньо від виборців (парламент, президент);
- *похідні* — створюються первинними, які визначають їхню чисельність, структуру, повноваження;

2) за шляхом формування:

- *ті, що обираються* — обирають виборці на певний строк (депутатів, президента);
- *ті, що призначаються* — призначає державний орган, як правило, на конкурсній основі, кандидати потребують певних фахових знань та умінь (Президент України призначає Голову Адміністрації Президента України);

3) за компетенцією:

— **загальної компетенції** — вирішують широке коло питань (парламент, президент, уряд);

— **спеціальної компетенції** — виконують лише одну функцію або складову функції (міністерство освіти, транспорту);

4) за місцем у системі державного апарату:

— **центральні** (парламент, президент, уряд);

— **регіональні** (органі влади окремого штату в США чи органи влади певної республіки у Росії);

— **місцеві** (діють у містах, районах, областях);

5) за порядком прийняття рішень:

— **одноособові** — мають право приймати рішення самостійно в межах своєї компетенції (указ президента);

— **колегіальні** — рішення приймаються більшістю шляхом голосування (парламент);

6) за характером і змістом діяльності:

— **органи законодавчої влади** — основна мета — видавати закони. У цій гілці влади відсутня владна ієрархія та система адміністративного підпорядкування;

— **органи виконавчої влади** — головна мета — виконувати закони, прийняті законодавчою владою. У системі цих органів існує єдина вертикаль, підпорядкування нижчих органів вищим;

— **органи судової влади** — мета — встановлення правосуддя, вирішення спорів;

— **контрольно-наглядові органи** — здійснюють контроль та нагляд за діяльністю інших органів публічної влади, незалежні у своїй роботі (прокуратури, рахункові палати);

— **органи установчої влади** — функції публічної влади здійснюються народом безпосередньо не лише у формі референдумів, виборів, а й установчими органами публічної влади (збори, конференції), на яких приймаються основні (вказівні) нормативно-правові акти.

У структурі державних органів виділяють також правоохоронні органи, які включають органи правосуддя, юстиції, нотаріату, внутрішніх справ, прокуратури, безпеки, реєстрації актів цивільного стану, митні, прикордонні тощо.

За Конституцією України, влада в Україні за характером і змістом поділяється на законодавчу, виконавчу та судову.

4.6. Органи законодавчої влади

Законодавча влада — одна з гілок державної влади, якій делеговане народом право приймати закони й організація контролю за дотриманням чинного законодавства. Органи, які здійснюють законотворчість, є **органами законодавчої влади**.

Законодавча влада представляє також систему державних органів, які здійснюють її реалізацію цих повноважень. У демократичних державах законодавча влада може здійснюватися не лише спеціальними законодавчими органами (парламентами, законодавчими органами суб'єктів федерацій), але й безпосередньо виборцями шляхом референдуму (прийняття останньої Конституції Російської Федерації), а в окремих випадках, й органами виконавчої влади, наприклад, під час надзвичайного стану.

У деяких сучасних державах законодавча влада, відповідно до чинного законодавства, належить спільно монарху та парламенту, або палатам парламенту та главі держави. У абсолютних монархіях законодавча влада належить виключно монархам.

Далекими праобразами перших законодавчих органів були ісландський альтинг (IX ст.) та англійський **парламент** (англ. *parliament*, фр. *parler* — говорити) й іспанські кортеси, що виникли у XII—XIII ст. Проте це були лише станові представницькі органи епохи феодалізму.

Починаючи з епохи буржуазних революцій, можна говорити про парламент як законодавчий орган держави. З часом цей інститут влади було оформлено у більшості держав світу з власними назвами. Так, парламенти у США та Аргентині називаються Конгресом, у Франції його назва — Національні збори, в Ізраїлі — Кнесет, у Польщі — Сейм, у Росії — Федеральні збори, у Туреччині — Великі національні збори, у Швеції — Риксдаг, у Нідерландах — Генеральні штати, в Югославії — Скупщина, в Україні — Верховна Рада тощо.

Практично в усіх країнах парламент посідає привілейоване становище серед вищих органів державної влади. Зокрема, в американській конституції зазначено, що «всі законодавчі повноваження, встановлені цим документом, надаються Конгресу Сполучених Штатів...» Схоже положення записано і в конституції Аргентини: «Законодавча влада нації надається Конгресу». «Законодавча влада здійснюється Національним конгресом, який складається із палати депутатів та Федерального сенату», — йдеться в конституції Федеративної республіки Бразилія. Стаття 26 конституції Греції встановлює: «Законодавча влада здійснюється Палатою депутатів та Президентом республіки».

Отже, як ми бачимо в останньому випадку, функціями законодавчого органу у Греції наділено також і президента, який представляє виконавчий орган. Функції законодавчої влади можуть належати і монарху: абсолютно — у випадку відсутності парламенту і поділятися із парламентом, якщо це передбачено законодавством. Можливе здійснення законодавчих повноважень поза органами державної влади — шляхом проведення всезагального голосування (референдуму).

Залежно від структури парламенти поділяються на **одно-** та **двопалатні**. Принцип формування парламенту за двома палатами отримав назву **бікамералізм** (фр. *bicamérisme*). Однопалатні парламенти (Данія, Люксембург, Фінляндія, Парагвай, Україна) обираються шляхом таємного голосування усіма громадянами держави та існують у простих державах, тобто однорідних за національним складом. Двопалатні парламенти (США, Аргентина, Росія, Бразилія, Індія) існують у складних державах. Обрання **нижньої палати** (у США — палата представників, у Великобританії — палата общин, у Франції — палата общин) відбувається, як і до однопалатного парламенту. Дещо складніше із **верхньою палатою**. У федераційних державах вона представляє інтереси суб'єктів федерації (сенат США, Рада штатів Індії, сенат Аргентини, сенат Франції). Так, у сенаті США представлено по два сенатори від кожного штату. Верхня палата парламенту Великобританії — палата лордів — формується за становою ознакою (феодальним способом) із перів пожиттєво за спадковістю (понад 1200 осіб), пожиттєвих суддів, єпископів. Сенати Бельгії та Ірландії формуються змішаним шляхом, із поєднанням елементів виборності, призначення та спадковості. За конституцією 1984 року, в ПАР було утворено трипалатний парламент, а в Югославії налічувалося шість палат.

За обсягом компетентності та повноважень парламенти можна поділити на три групи:

- **із абсолютно визначеною компетенцією** — конституція встановлює повний перелік питань щодо компетенції парламенту (Франція, США, Україна);
- **із абсолютно невизначеною компетенцією** — парламенти мають необмежені повноваження та мають право видавати закони з будь-якого питання (Великобританія, Нова Зеландія);
- **із відносною визначеністю компетенції** — існують певні кордони повноважень, які при потребі можуть змінюватись (Індія, Малайзія). Так, конституція Індії встановлює

три сфери повноважень: до першої належать питання, що вирішуються винятково нижньою палатою (союзу), до другої — питання, що вирішуються тільки верхньою палатою (штатів), до третьої — спільні питання. У випадку недосягнення спільної згоди (протиріч законодавства, різних колізій) пріоритет залишається за нижньою палатою, питання вирішується за законом союзу.

До компетенції парламентів у багатьох країнах також належать й інші повноваження. Парламентарі приймають державні бюджети, здійснюють контроль за діяльністю уряду. На початку XIX ст. з'являється у шведському парламенті, а згодом і в багатьох інших країнах посада *омбудсмена* (швед. *ombudsman* — *той, що представляє чийсь інтереси*), посадова особа парламенту, яка наглядає за законністю дій державних органів та дотриманням прав і свобод людини. Така посада існує і в українському парламенті. У певних країнах парламенти наділені обмеженими судовими повноваженнями. Зокрема, палата лордів у Великобританії є судом першої інстанції зі справ мерів, які звинувачуються у скоєнні тяжких злочинів. У цілому ряді країн, в тому числі й в Україні, парламентам надано право здійснення особливої судової процедури — *імпічменту* (англ. *impeachment* — *процедура притягнення до парламентського суду вищих посадових осіб держави (президентів, міністрів, сенаторів, суддів тощо)*). Вперше процедуру імпічменту було використано в Англії. У зовнішніх зносинах парламенти ряду країн наділені повноваженнями права *ратифікації* (лат. *ratificatio* — *затверджений — затвердження вищим органом державної влади міжнародного договору*) та *демонсації* (лат. *denuntiatio* — *оповіщення — повідомлення однієї держави іншій про розірвання укладеного між ними договору*) міжнародних договорів та ряд інших повноважень.

Основними функціями парламенту є: законодавча, представницька, фінансова, установча, контрольна та політична.

4.7. Органи виконавчої влади

Виконавча влада — одна з гілок державної влади, якій делегована сукупність повноважень з управління державними справами (контрольні, адміністративні, виконавські, розпорядчі тощо) і на яку покладається функція виконання законів, що приймаються законодавчою владою. Основними функціями виконавчої влади є виконавча та розпорядча.

Виконавча функція полягає у виконанні змісту нормативно-правових актів, прийнятих законодавчим органом.

Розпорядча функція полягає у здійсненні управління державою шляхом видання підзаконних нормативно-правових актів й вказівок щодо виконання певних дій.

Органи, які здійснюють цю діяльність, називаються *органами виконавчої влади*.

Вищими органами у системі виконавчої влади є **глава держави** або **уряд**. Залежно від законодавства різних країн виконавча влада може належати главі держави та уряду, лише главі держави, лише уряду.

Глава держави — це державний орган, вища посадова особа, що представляє державу всередині та за межами кордонів, є символом державності народу. Глава держави може одночасно бути і главою виконавчої влади (уряду) або лише главою держави, не входячи до жодної з гілок влади. Залежно від форми правління главою держави може бути монах або президент.

Монах — особа, що здійснює вищу державну владу одноособово, пожиттєво й отримує її, як правило, за спадковістю. Зазвичай монах (король, імператор, султан і т. ін.) є главою держави та одночасно главою виконавчої влади. Проте у багатьох країнах тепер монах не має владних повноважень і залишається лише символом нації. Повноваження монаха залежать від форми правління держави.

Президент — глава держави чи виконавчої влади, який має широкі адміністративні повноваження щодо уряду. Президент є носієм та гарантом державного суверенітету. Його повноваження розповсюджуються на всі сфери внутрішньої і зовнішньої політики держави. Посада президента існує у більшості сучасних держав. Він обирається або населенням, або парламентом, або шляхом особливої виборчої процедури. У більшості випадків президент наділений повноваженням формувати уряд, включати до його складу за своїм бажанням тих чи інших керівників міністерств та відомств. Обсяг повноважень президента також залежить від форми правління.

Вперше посада президента з'явилася в США за конституцією 1787 року (1789 р. — Дж. Вашингтон).

Уряд — колегіальний виконавчий орган влади, який здійснює керівництво органами виконавчої влади, наділений правом виконавчо-розпорядчої діяльності. В Україні, як і в більшості країн світу, він називається Кабінетом Міністрів, хоча можливі й інші варіанти назв. Так, у Німеччині уряд має назву Федеральний уряд, у Швеції — Державна рада, у Швейцарії — Федеральна рада тощо.

Компетенція уряду, структура, порядок формування залежать від форми правління держави. У президентських республіках уряд призначається її очолюється президентом та не несе відповідальності за свою діяльність перед парламентом, і навпаки, у парламентських республіках уряд формується парламентом, відповідальний перед парламентом, а очолює його голова уряду (прем'єр-міністр).

До складу уряду зазвичай входять: глава уряду (прем'єр-міністр, голова ради чи кабінету міністрів, перший міністр, канцлер і т.п.), його заступники та члени уряду (міністри, секретарі, статс-секретарі), які очолюють окремі центральні відомства державного управління (міністерства, департаменти тощо). Уряди можуть бути **однопартійними, коаліційними та безпартійними** у країнах із нестійкою політичною ситуацією. Внутрішня структура урядів доволі різноманітна, проте можна виділити дві основні системи — **ангlosаксонську** та **континентальну**. В основу поділу покладено принцип визначення складу уряду, а також спосіб утворення допоміжних закладів, що його обслуговують.

За **континентальною системою** до складу уряду входять усі глави центральних відомств із загальнонаціональною територіальною юрисдикцією. Міністри, глави департаментів, державні секретарі, прем'єр-міністр складають єдиний колегіальний орган (Німеччина, Італія, Франція, США). Такий порядок організації призводить до участі великої кількості осіб у складі уряду, що знижує його працевздатність, тому часто в самому уряді додатково може бути сформовано ще один орган із меншою кількістю осіб. Так, в Італії існує президія ради міністрів.

Основними ознаками **ангlosаксонської системи** є: а) вищий орган влади, який реально існує, але не визнається конституцією і юридично є незаконним; б) уряд існує на основі конституційної угоди (Великобританія, Канада, Індія, Австралія, Нова Зеландія). За конституцією цих країн вищим органом виконавчої влади є відповідно таємна рада та виконавча рада, які не мають реальної влади. До складу уряду (який здебільшого називається кабінетом), що має реальну владу на основі конституційної угоди, входять не всі глави центральних виконавчих відомств (їх близько 75-80 чоловік), а лише найважливіші з них (блізько 20 осіб).

В Україні та ряді інших пострадянських країн склад уряду чітко визначено конституцією. Український уряд складається з прем'єр-міністра, першого заступника, двох заступників, всіх міністрів (всього 16 осіб станом на 2011 рік).

Найважливішими функціями урядів є:

- управління державним апаратом;
- виконання законів;

- контроль над законодавчою діяльністю парламенту (у президентській республіці право вето (*лат. veto* — забороняю — відмова глави держави (президента, монарха) підписати та ввести у дію законопроект, прийнятий парламентом));
- нормовстановлюча діяльність (розробка законопроектів, видання нормативно-правових актів);
- складання та виконання бюджету;
- здійснення зовнішньої політики тощо.

Наступною ланкою у вертикалі виконавчої влади є **центральні органи**: міністерства, відомства, департаменти, державні комітети, головні управління, служби, національні комісії, фонди тощо. **Міністерство** (*лат. ministerium* — служба, посада) — центральний орган державного управління, що здійснює керівництво певною галуззю, на чолі якого є **міністр** (міністерства: фінансів, оборони, освіти і науки, внутрішніх справ, транспорту...). Основним завданням цих органів є забезпечення виконання рішень парламенту та уряду у відповідній сфері компетенції.

Управління на місцях здійснюється **місцевими органами державної влади** (державні адміністрації, агенти уряду, губернатори, комісари, префекти, представники міністерств) та **органами місцевого (муніципального) управління** (муніципаліти, управління, регіональні ради, планові комісії тощо).

4.8. Місцеве управління (самоврядування)

Місцевим (муніципальним) управлінням (самоврядуванням) називається управління справами місцевого значення, що здійснюється виборними органами, які уповноважені представляти населення тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці з їхнім адміністративним апаратом. За Європейською Хартією про місцеве самоврядування, прийнятою Радою Європи у жовні 1985 року, під «**місцевим самоврядуванням**» мається на увазі право місцевих громад контролювати певну частину суспільних справ, керувати нею в рамках закону під свою відповідальність для загального добра населення.

Формування місцевих органів відбувається за адміністративно-територіальним принципом, тобто їхня компетенція розповсюджується на штат, графство, округ, область, район, місто, кантон, провінцію тощо. Кожна країна має свої особливості. У США адміністративно-територіальними підрозділами всіх штатів є графства. Графства можуть поділятися на тауншипи та тауни. Особливий статус муніципальних корпорацій мають міські поселення (сіті, бороу, віллідіс). Особливими підрозділами штатів є спеціальні округи, створені для керування сферами місцевого життя, які виділені з компетенції муніципальних рад (освіта, охорона здоров'я тощо). Територія Франції поділена на регіони, 95 департаментів, які складаються з округів, а округи поділяються на кантони. У кожній із цих одиниць діють місцеві органи управління, які зі своїм апаратом є складовою державної організації. Ці органи обираються населенням, але часто особа, що їх очолює, представляє державу, незалежно від того, чи її обрали мешканці, чи її було призначено (префект, губернатор, комісар...). Тобто спостерігається наявність принципу дуалізму в місцевому управлінні, поєднання самоуправління та державного управління.

Відповідно завданням цих органів є забезпечення виконання рішень парламенту, уряду, центральних органів державної влади на підвладній території.

В Україні місцевими органами державної влади є місцеві державні адміністрації (обласні, районні, міст Києва та Севастополя). Крім того, існує система **місцевого самоврядування** (місцеві ради), органи якої та керівники (голови рад) не є державними, хоча вони активно взаємодіють із державними, можуть виконувати окремі повноваження органів виконавчої влади.

Слід зазначити, що у кожній державі існують специфічні органи та установи виконавчої влади, до яких належать органи охорони правопорядку (міліція, поліція), державна автоЯнспекція, виправно-трудові заклади, органи державної безпеки, збройні сили тощо. Вони відрізняються від інших виконавчих органів структурою, змістом та методами своєї діяльності. При вирішенні завдань охорони порядку, забезпечення безпеки держави, оборони країни від зовнішнього нападу можуть застосовуватися примусові заходи, в тому числі застосування зброї та військової техніки.

4.9. Судова влада

Судова влада — одна з гілок влади, яка здійснює правосуддя, тобто розглядає та вирішує справи про правопорушення (злочини) та спори про права. Органи, що здійснюють цю діяльність, називаються органами судової влади. Правосуддя здійснюється судами. **Суд — це орган держави, до компетенції якого входить здійснення правосуддя у вигляді розгляду адміністративних, кримінальних і цивільних справ та прийняття у цих справах законних рішень.** Суд є незалежним органом влади. Він підпорядковується тільки законові. Рішення, прийняті судом, є обов'язковими. На відміну від органів виконавчої влади, суд не займається розпорядчо-виконавчою діяльністю. Суд розглядає і вирішує конкретні справи та спори, що виникають внаслідок різноманітних конфліктів у суспільстві. Це можуть бути кримінальні справи, майнові спори, скарги громадян на дії чиновників тощо.

Судова система у кожній країні має свою структуру. Залежно від сфери повноважень суди поділяються на *суди загальної юрисдикції* та *суди спеціальної юрисдикції*. Суди загальної юрисдикції розглядають кримінальні справи, цивільні, трудові, майнові спори, справи про адміністративні правопорушення тощо. Суди спеціальної юрисдикції (спеціалізовані) розглядають справи, судочинство в яких має свою специфіку. Це можуть бути військові, церковні, адміністративні суди, промислові трибунали (у Великобританії); податкові, митні, трудові, у справах неповнолітніх (у США); трудові, адміністративні, соціальні, фінансові (у ФРН); суди у справах неповнолітніх, торговельні трибунали (у Франції) тощо.

В багатьох країнах світу існують *конституційні суди*. В одних країнах їхня компетенція обмежена лише тлумаченням конституції, прийняттям рішень про відповідність конституції нормативно-правових актів, прийняттям органами державної влади (Україна), а в інших — їхня компетенція значно ширша. Okрім перелічених, до їхніх повноважень входять розгляд спорів по питаннях взаємовідношень адміністративно-територіальних одиниць, розгляд скарг громадян про порушення їхніх прав, розгляд скарг общин тощо (Німеччина).

За *інстанціями* (лат. *instantia* — безпосередня близькість — ступінь, ланка наділена певними повноваженнями) суди поділяються на місцеві (окружні, суд корони, високий суд, трибунал), *апеляційні* та *вищі* (верховний суд, високий суд).

Місцеві суди розглядають будь-які справи і приймають по них рішення. Апеляційні суди у певних країнах займаються лише розглядом *апеляцій* (лат. *appellatio* — звернення, скарга — форма оскарження судового рішення у вищий за рангом суд із проханням *перегляду справи по суті*) та *касаций* (лат. *cassatio* — скасування, знищення — *перегляд, відміна судового рішення нижчої інстанції судом вищої інстанції внаслідок порушення судом нижчої інстанції законів чи недотримання правил судочинства), а в інших також і розглядом важливих складних справ (злочини проти держави, вбивства тощо). Вищі суди регулюють та контролюють роботу нижчих, приймають рішення по прецедентах, у справах іноземних дипломатів, у справах обвинувачення високих державних посадовців, переглядають рішення та вироки судів нижчих інстанцій.*

Прості країни мають єдину судову систему, федеральні — дві: федеральну та судову систему штатів, тобто суб'єктів федерації. Федеральні суди розглядають цивільні справи, де однією із сторін є штат, справи про найнебезпечніші державні злочини (державна зрада, піратство), злочини проти центральних органів влади.

Правосуддя здійснюється як професійними суддями, так і непрофесійними (народні засідателі, мирові судді). У багатьох країнах існує **інститут присяжних** (непрофесійні судді, які не беруть безпосередньої участі у судовому засіданні, а лише вислуховують сторони і приймають рішення щодо винності чи невинності особи, підозрюваної у сконні вбивства). Судді можуть призначатися губернаторами, мерами, головами вищих за рангом судів, парламентами, главами держав чи обиралися населенням.

У ряді країн існує спрощена система правосуддя. У США можливий розгляд справи у письмовому вигляді без виклику учасників та свідків за їхньою письмовою згодою, є можливість заздалегідь порадитися із суддею щодо доцільності розпочинати справу. Справи, пов'язані з дрібними правопорушеннями, розглядаються лише формально — якщо правопорушник згоден із обвинуваченням, то він з'являється у суді лише для заслуховування вердикту (так, в одному зі східних міст США протягом 1970 р. 72% справ місцевим судом було вирішено за одну хвилину). У Каліфорнії за період 1980–1981 рр. лише 11% справ було заслухано судами, 1,3% — судом присяжних.

Судова влада не має силових механізмів, як виконавча. Сила цієї влади у неухильному виконанні законів, у повазі судового рішення, його недоторканності. Таке ставлення до судової влади з боку органів влади, юридичних осіб та громадян склалося далеко не в усіх державах. Воно виховується довго та існує у країнах із тривалими демократичними традиціями, де панує принцип сили права. У таких країнах будь-які суперечливі питання вирішуються цивілізовано, в судовому порядку.

4.10. Правоохоронні органи

Правоохоронні органи — система державних та уповноважених державою громадських формувань, що діють на основі її відповідно до закону, основною функцією яких є забезпечення законності та правопорядку, боротьба зі злочинністю та іншими правопорушеннями.

Основними напрямами діяльності правоохоронних органів є:

1) конституційний контроль (здійснюється конституційними судами);

2) здійснення правосуддя (тільки суди мають право здійснювати правосуддя, застосовуючи до правопорушника державний примус; у суді будь-яка фізична чи юридична особа може захистити свої права та інтереси);

3) прокурорський нагляд (здійснюється прокуратурою, яка підтримує обвинувачення в суді, здійснює функції нагляду за дотриманням законності в країні);

4) охорона громадського порядку (покладена здебільшого на міліцію (поліцію));

5) розслідування злочинів (здійснюють особливі посадові особи — слідчі, основною функцією яких є розкриття злочинів та викриття осіб, що їх сколи, з метою передання цих осіб до суду);

6) надання юридичної допомоги та захист у кримінальних справах (здійснюється адвокатами, у формі захисту на суді у кримінальних справах, представництво юридичної особи та захист у господарському суді, надання юридичних консультацій тощо).

Традиційно до правоохоронних органів у більшості країн світу належать: суд, прокуратура (не існує в Англії), міліція (поліція), органи національної безпеки (ФБР — у США, ФСБ — у Росії, СБУ — в Україні), митні органи, податкові органи, органи охорони кордону, розвідувальні органи (Мосад — в Ізраїлі, ЦРУ — у США), охорони природи, органи юстиції (нотаріат, РАГС), адвокатура (не є державним органом).

Для правоохоронних органів характерні такі ознаки:

- здійснюють свою діяльність на основі закону та відповідно до закону;
- їхня діяльність спрямована на забезпечення законності та правопорядку (правоохоронна діяльність);
- вони наділені відповідними правами та мають специфічну компетенцію для за- побігання правопорушень, розгляду справ, що пов’язані з правопорушеннями;
- наділені повноваженнями застосовувати певні заходи державного впливу (арешт, штраф, конфіскація майна і т. ін.).

Завдання та запитання

1. Що таке влада?
2. Вкажіть ознаки державної влади.
3. Порівняйте політичну та державну влади.
4. Що таке державний апарат? Які його ознаки?
5. Розкрийте зміст поняття «державний орган» та наведіть ознаки органу державної влади.
6. Як класифікуються органи держави?
7. Що таке законодавча, виконавча та судова влади?
8. Дайте характеристику законодавчим органам держав залежно від структури, компетенції та повноважень.
9. Як класифікуються вищі органи виконавчої влади? Які функції на них покладаються?
10. Порівняйте англосаксонську та континентальну системи формування урядів.
11. Що таке місцеве самоврядування (самоуправління)? З якою метою створюються органи місцевого самоврядування?
12. Що таке суд? Як класифікуються суди залежно від сфери повноважень, за інстанціями?
13. З якою метою у багатьох країнах світу діють конституційні суди?
14. У чому різниця між апеляцією та касацією?
15. Які особи можуть брати участь у здійсненні правосуддя?
16. Дайте визначення правоохоронним органам та наведіть приклади.
17. Які ознаки властиві правоохоронним органам?
18. Вкажіть основні напрями діяльності правоохоронних органів.

Глава 5. Народовладдя

5.1. Поняття та ознаки демократії (народовладдя)

Слово «демократія» (*гр. democratia — влада народу*) у перекладі з грецької означає «влада народу». Сьогодні термін «демократія» вживають у таких значеннях, як «політичний режим», «форма держави», «принцип організації і діяльності органів держави та об’єднань громадян». Демократія може існувати тільки там, де є держава.

Демократія — це організація та функціонування державної влади на засадах визнання джерелом державної влади народу, забезпечення прав громадян, участі народу в управлінні державою.

Ознаки демократії:

- наявність у державі представницьких органів державної влади та місцевого управління (самоврядування) різних рівнів, що формуються шляхом обрання;
- рівність громадян перед законом та наявність у них активного (право обирати) та пасивного (право бути обраним) виборчого права;
- діючі закони єдині й рівні для всіх;

- участь народу в управлінні державними справами як безпосередньо, так і через представницькі органи (вибори, референдум);
- виборність органів влади;
- підзвітність та підконтрольність органів влади, що обираються виборцями;
- органи влади впливають на поведінку та діяльність людей з метою управління суспільством;
- політичний плюралізм (багатопартійність);
- ідеологічний плюралізм (відсутність пануючої ідеології, визнання права на існування різних ідеологій);
- політична рівноправність осіб щодо участі в управлінні державними справами (право вибору політичної сили, опозиційна діяльність тощо);
- наявність, гарантованість й забезпечення прав і свобод (особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні);
- взаємна відповідальність громадянина і держави (взаємні права та обов'язки);
- наявність справедливого незалежного суду;
- законність — *стан суспільного життя, який характеризується неухильним дотриманням і виконанням законів усіма суб'єктами, режим, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою, громадянським суспільством.*

5.2. Безпосередня і представницька демократія

Складовими поняття «народовладдя» є *народ* (сукупність індивідів, що мають певні права щодо державної влади) та *влада*. Міра співвідношення цих складових і визначає реальність влади народу. Свою владу в державі народ може реалізовувати шляхом *безпосередньої* (*прямої*) і *представницької* (*непрямої*) демократії (*Додаток 10*).

Представницька демократія — це вираження волі громадян через обраних ними представників до органів державної влади та місцевого управління (*самоврядування*). Так, представниками волі громадян є всенародно обраний президент, парламент, ради (муніципалітети) різних рівнів та інші представницькі органи. Від їхнього імені ці органи здійснюють свої повноваження та діяльність. Тобто громадяни делегують їм свої повноваження і можуть впливати на них. Це можуть бути накази виборців, відкликання депутата чи президента.

Безпосередня демократія — це пряме волевиявлення народу, що здійснюється шляхом референдумів, виборів, зборів, мітингів, сходів тощо.

5.3. Поняття виборів. Принципи виборчого права

Найпоширенішою формою прямого народовладдя є *вибори*, які, на відміну від інших його форм — референдумів, плебісцитів, постійно і періодично застосовуються у більшості країн світу. Шляхом виборів формуються різні органи публічної влади, як державні інституції — парламенти, посади глав держав, іноді уряди, судові органи, так і представницькі органи місцевого самоврядування. **Вибори — передбачена конституцією та законами форма прямого народовладдя, за якою шляхом таємного голосування формуються представницькі органи державної влади та місцевого управління (самоврядування).**

Громадяни держави, що мають право брати участь у виборах, є *виборцями*. Коло виборців, що збирається голосувати чи голосує за певну політичну партію на парламентських, президентських чи місцевих виборах, називається *електоратом* (лат. *elector* — виборець).

Громадяни беруть участь у виборах на основі *виборчого права*. **Виборче право — це система нормативно-правових актів, що встановлюють та регулюють права виборців у формуванні виборних органів державної влади та місцевого управління (самоврядування).**

Основними принципами виборчого права у більшості країн є:

1) вибори є вільними. Людина сама вирішує, йти їй на вибори чи ні, ніхто її не може примусити. Небажання громадян брати участь у виборах має називатися — *абсентізм* (лат. *absentis* — відсутній). У деяких країнах передбачено адміністративні штрафи за небажання брати участь у виборах (Австрія — 1000 шилінгів або ув'язнення протягом чотирьох тижнів);

2) вибори є загальними (загальне виборче право). Мають право брати участь у виборах всі громадяни, які відповідають вимогам виборчого права держави (виборчий ценз). Виборчий ценз (лат. *census*) — **умови, що обмежують допущення особи до користування виборчими правами.** До таких вимог у більшості країн світу належать: *a) віковий ценз* — встановлена законом вимога, за якою право участі у виборах отримується із досягненням певного віку (на сьогодні — 18 років, у Великобританії до 1969 р., у Франції до 1974 р. — 21 р.); *b) ценз осілості* — вимога, за якою виборче право надається лише тим громадянам, які проживають на тій чи іншій території протягом певного часу (в США — 1 місяць, у Франції — 6, в Канаді — 12 міс., у Норвегії — 10 років, в певних країнах цензом осілості є наявність постійного місця проживання); *c) ценз громадянства* — необхідність бути громадянином держави; *d) ценз на стан здоров'я* — участь у виборах можуть брати лише дієздатні особи, тобто розумово здорові; інколи бувають чи були; *e) ценз статі* — позбавлення прав брати участь у виборах жінок (вперше було скасовано в 1893 році у Новій Зеландії, у США існував до 1920 р., Франції — до 1944, Греції — до 1956, Швейцарії — 1971 року); *f) майновий ценз* — необхідність мати власність на певну суму; *g) освітній ценз* — необхідність мати встановлений рівень освіти; *h) ценз грамотності* — різновид освітнього; *i) військовий ценз* — заборона брати участь у виборах військовим (мотивація — армія повинна бути поза політикою); *j) моральний ценз* — можливість позбавлення права голосування за скоєння негідних вчинків, передбачених у законі (у деяких штатах США до цього часу існує вимога «порядної репутації»).

Для осіб, які хочуть скористатися *пасивним* виборчим правом, встановлюються жорсткіші обмеження: а) збільшується віковий ценз (21-25 років у парламент, 30-40 років до верхньої палати, 35-50 р. на посаду президента); б) збільшується ценз осілості (5 і більше років для кандидатів у депутати парламенту, 10-15 років — для кандидатів на посаду президента); в) висуваються додаткові вимоги у вигляді заборони обіймати певні посади, обов'язку сповідувати певну релігію тощо;

3) вибори є рівними (рівне виборче право). Один виборець має право одного голосу;

4) вибори є прямими та непрямими. Прямі вибори — система, за якою виборці мають можливість прямо висловити своє ставлення до кандидата шляхом подачі голосів (Україна, Росія, Франція, Польща). Непрямі вибори — система, за якою безпосереднє право обрання кандидата належить колегії виборців на праві делегування їм своїх повноважень усіма виборцями (вибори президента у США, Фінляндії);

5) вибори є таємними. Таємне голосування — порядок подачі голосів, при якому виборець заповнює бюллетень в ізольованому приміщенні й особисто вкидає його в урну (в США використовуються машини для голосування);

6) відбуваються шляхом вільного волевиявлення — право кожного виборця віддати свій голос за кандидата, який йому імпонує за політичними, економічними, освітніми чи іншими переконаннями (ніхто не має права примусити голосувати людину за кандидата, який їй не подобається з тих чи інших міркувань).

5.4. Виборчий процес: поняття, етапи

Вибори у кожній державі відбуваються відповідно до виборчого процесу. **Виборчий процес — це здійснення суб'єктами виборів виборчих процедур, передбачених законодавством про вибори.**

Виборчий процес включає такі етапи:

1) створення виборчих округів, які поділяються на дільниці (можуть бути одномандатні — від одного округу обирається один депутат, та багатомандатні — від одного округу обирається кілька депутатів, партій);

2) утворення виборчих комісій;

3) складання списків виборців (відбувається із використанням двох систем: постійної, коли виборець реєструється один раз назавжди (США), і періодичної — перед кожними виборами старі списки анулюються і складаються нові (Великобританія, Франція, Канада, Україна));

4) висування та реєстрація кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій (блоків) у багатомандатному окрузі, та кандидатів у депутати в одномандатних округах (у більшості країн, в тому числі і в Україні, кандидати вносять грошову заставу з метою відсіювання зайлівих несерйозних кандидатів, розміри якої коливаються від сотні доларів США до кількох тисяч. У випадку програшу застава або взагалі не повертається, або повертається у відсотках від набраних голосів);

5) проведення передвиборної агітації (виступи у ЗМІ, зустрічі з виборцями, реклама тощо. У багатьох країнах світу, в тому числі й в Україні, прийнято закони, що обмежують витрати на виборчу кампанію (в Австралії кандидат у сенат має право витратити не більше 500 австралійських доларів, у Канаді — до 250 доларів, у США жодна особа не може внести на рахунок будь-якої партії більше ніж 5000 доларів протягом одного року);

6) голосування (у більшості країн відбувається тільки особисто, і, як виняток, можливе голосування поштою, за дорученням для відсутніх виборців, голосування представників за неграмотних та хворих);

7) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів;

8) реєстрація обраних депутатів.

5.5. Види виборів

Види виборів:

— за територією:

1) **загальнонаціональні** (загальнодержавні), які здійснюються на території всієї країни (вибори до парламенту країни, вибори президента);

2) **місцеві** (муніципальні) вибори до представницьких органів місцевого управління (самоврядування) — вибори мерів міст, обласних рад, муніципалітетів;

— за об'єктом (органі, посади):

1) **вибори парламенту** (вибори до Верховної Ради України);

2) **вибори на посаду президента;**

3) **вибори державного органу суб'єкта федерації** (парламент штату в США, парламент союзної республіки у Російській Федерації);

4) **вибори до представницького органу територіальної автономії** (вибори Верховної Ради Автономної Республіки Крим в Україні, вибори до парламентів Північної Ірландії та Шотландії у Великобританії);

5) **вибори представницьких органів місцевого управління** (самоврядування) — сільських та міських рад, муніципалітетів, общин, поселень, парафій, графств, округів тощо;

- 6) вибори на посади голів в органах місцевого управління** (самоврядування);
 — за часом проведення:
- 1) чергові** (проводяться у період закінчення строку повноважень органу чи особи);
 - 2) позачергові** або дострокові (проводяться в разі дострокового припинення строку повноважень, передбаченого конституцією і законами);
 - 3) повторні** (проводяться у випадках, коли вибори у виборчому окрузі визнані недійсними або такими, що не відбулися);
 - 4) проміжні або замість депутатів**, які вибули (смерть, зміна місця роботи, добровільна відставка тощо);
 - 5) вибори, що проводяться в разі утворення нової адміністративно-територіальної одиниці.**
 — за правовими наслідками:
- 1) дійсні** — це вибори, проведенні відповідно до діючого законодавства про вибори країни;
 - 2) недійсні** — вибори, під час яких були порушення виборчого законодавства, що вплинули на підсумки виборів.

5.6. Поняття виборчої системи

У світі існує три демократичні шляхи формування органів представницької влади (*виборчі системи*). **Виборча система — це порядок формування виборних органів держави та органів місцевого управління (самоврядування) на основі конституції та законів.** Розрізняють такі виборчі системи: *мажоритарна, пропорційна, змішана* (*Додаток 11*).

5.7. Мажоритарна виборча система

Мажоритарна система (*фр. majorité — більшість*) — *система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати (один або кілька) отримують тільки ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів, а усі інші кандидати вважаються не обраними.* Мажоритарна система застосовується у 83 країнах світу, серед яких — США, Франція, Великобританія, Канада, Україна на рівні місцевого самоврядування. При мажоритарній системі виборчі округи переважно одномандатні (з усіх кандидатів обирають одного), проте інколи бувають і багатомандатні (обирається зі списку одночасно декілька депутатів). Багатомандатні округи є в США, Японії, Росії, Україні (вибори 2002 р. до обласних рад). Депутати, обрані за мажоритарною системою, мають *імперативний мандат* (*лат. imperatives — наказовий*), тобто вони несуть відповідальність за свою діяльність перед виборцями, повинні зустрічатися з ними, виконувати накази виборців.

Мажоритарні системи можуть бути:

- a) відносної більшості** (обраним вважається депутат, який отримав найбільшу кількість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, а у випадку рівності голосів питання вирішується шляхом жеребкування або проведенням повторних виборів (Україна та більшість інших країн світу));
- б) абсолютної більшості** (обраним вважається депутат, за якого проголосувала більш ніж половина виборців, що прийшли на вибори, тобто $50\% + 1$ голос. У разі, якщо жоден кандидат не набрав необхідної кількості голосів, організовуються повторні вибори, в яких беруть участь два кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів (Франція, вибори Палати представників Австралії, вибори Президента України);

в) мажоритарна система кваліфікованої більшості (обраним вважається кандидат або список, який отримав певну кваліфіковану більшість голосів виборців, яка є більшою за абсолютну (2/3). Така система буває дуже рідко через її низьку результативність. Застосовується у Чилі, до 1993 року в Італії при виборах Сенату.

5.8. Пропорційна виборча система

Пропорційна система (*лат. proportio — співрозмірність*) — *система визначення результатів виборів, при якій депутатські мандати розподіляються між партіями пропорційно кількості поданих за них голосів виборців у багатомандатному окрузі*. Тобто чим більший відсоток голосів отримала партія на виборах, тим більший відсоток депутатів вона буде мати у парламенті. Вперше пропорційна система була застосована у 1889 році в Бельгії. На сьогодні 57 країн використовують цю систему, серед яких — ФРН, Італія, Австрія, Бельгія, Швейцарія, Україна. Депутати, обрані за пропорційною системою, мають вільний мандат, який не передбачає необхідності зустрічей з виборцями, виконання їхніх наказів, звітів про свою діяльність.

За впливом виборців на розташування кандидатів у списку для голосування розрізняють пропорційні системи з:

- а) жорсткими списками;*
- б) преференціями;*
- в) напівжорсткими списками.*

При застосуванні *жорстких списків* виборець голосує за список партії в цілому. У виборчому бюллетені вказуються тільки назви партій, певна кількість перших кандидатів за партійним списком (Іспанія, Ізраїль, Україна). *Система преференцій* (*лат. praeferre — перевага*) надає можливість виборцю голосувати не лише за конкретну партію, а й робити помітку навпроти номера того кандидата від цієї партії, якому він віддає свій голос (Фінляндія, Бельгія, Нідерланди). Система *напівжорстких списків* передбачає можливість голосування як за списком у цілому, так і визначати преференції, помітивши або вписавши прізвища одного чи кількох кандидатів (Швейцарія, Австрія, Італія).

Щоб уникнути появи великої кількості дрібних, непредставницьких партій, поліпшення роботи парламенту, при пропорційних системах виборів запроваджують виборчий поріг, який полягає в тому, що до участі у розподілі місць після голосування допускаються тільки ті партійні списки, що набрали певний, встановлений у законодавстві відсоток голосів. Ці пороги бувають різні, наприклад, у Нідерландах — 0,67, Ізраїлі — 1, Україні — 3, Швеції — 4, Німеччині — 5, Росії — 7, Ліхтенштейні — 8, Туреччині — 10%.

5.9. Змішана виборча система

Змішана система — *система визначення результатів виборів, яка передбачає поєднання у собі елементів мажоритарної та пропорційної систем*. Використовується у понад 20 країнах світу.

Одним із найпоширеніших варіантів змішаної системи є рівне комбінування, що передбачає обрання половини депутатів мажоритарним шляхом, а іншої — пропорційним. Так обираються парламенти ФРН, Литви, Болгарії, Грузії. Але існують й інші:

а) система з єдиним голосом (у багатомандатному окрузі виборець голосує лише за одного кандидата, а не за список);

б) система з обмеженим голосуванням (виборці мають право обирати кількох кандидатів з одного бюллетеня, але їх має бути менше, ніж кількість місць для заповнення (вибори в Україні до обласних рад у 2002 році);

в) кумулятивна система (виборець має стільки голосів, скільки мандатів в окрузі, він може їх поділити між усіма кандидатами, а може віддати всі свої голоси одному кандидату).

У 2012 році в Україні мають відбуватися чергові парламентські вибори. Законопроект, за яким очевидно будуть проходити ці вибори, передбачає обрання 225 народних депутатів за мажоритарною системою і 225 за пропорційною та підняття проходного бар'єру до 4-5 відсотків.

5.10. Референдум

Іншою формою безпосереднього народовладдя є референдум.

Референдум (*лат. referendum — те, що повинно бути повідомлено*) — це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів та інших рішень з найважливіших питань загальнодержавного або місцевого значення. Вперше референдуми було проведено Луї-Наполеоном у Франції 1851 та 1852 років, які мали назву плебісцитів. Протягом 90-х років ХХ ст. було проведено близько 250 референдумів.

Організація проведення референдуму аналогічна виборам. Проте, на відміну від виборів, де обираються представники (депутати, президенти), об'єктом волевиявлення референдуму є конкретне питання, з якого він проводиться (конституція, закон чи інша важлива проблема). Референдум проводиться тільки на основі мажоритарного принципу. Також на референдумі не утворюються виборчі округи.

У призначений час і день громадяни йдуть на дільниці за місцем проживання, де вони отримують бюллетені для голосування з того чи іншого питання. У бюллетені може бути одне або кілька питань, відповідь на які може бути або «так», або «ні». Передусім референдуму всенародне обговорення цих питань за певний строк до голосування (4-6 місяців) у ЗМІ, на зборах громад, партій, трудових колективів тощо. Організовує роботу дільниць, підрахунок голосів спеціальна комісія. Рішення з питання вважається прийнятым, якщо за нього проголосувала, як правило, більш ніж половина тих, хто взяв участь у референдумі.

Залежно від предмету розрізняють:

а) конституційний референдум (на голосування виноситься проект конституції чи поправки до неї). Такі референдуми проводились у Франції, Швейцарії, Іспанії, Росії тощо;

б) законодавчий (на голосування виноситься проект закону — Італія).

Залежно від юридичної сили референдум може бути:

а) імперативний (прийняте рішення має загальнообов'язкове значення і не потребує окремого затвердження);

б) консультивний (предметом його є певний важливий принцип, від схвалення чи заперечення якого залежить політика уряду (референдум 1975 року у Великобританії з приводу членства у Європейському Союзі, референдуми, що відбулися у країнах Західної Європи протягом 1999-2000 рр. з приводу введення євро). У багатьох країнах світу консультивний референдум має назву **плебісцит** (*лат. plebiscitum, від plebs — простий народ та scitum — рішення, постанова*) — опитування населення з метою визначення думки з певного питання. В окремих країнах він має юридичну силу і тотожний референдуму).

За способом проведення:

а) обов'язковий (коли проект певного закону обов'язково повинен бути ратифікований народом;

б) факультативний (коли те чи інше питання можна вирішити чи за допомогою референдуму, чи іншим шляхом, тобто проведення референдуму в цьому випадку є необов'язковим).

За сферою застосування:

а) загальнодержавний (відбувається на всій території держави і стосується загальнодержавних проблем);

б) місцевий (проводиться в окремих суб'єктах федерації чи адміністративно-територіальних одиницях — штатах, граофствах, областях, містах, республіках тощо).

Проте не всі питання можна виносити на референдум. Тому конституції та закони ряду держав забороняють проведення референдуму з питань, які потребують негайного вирішення, досконалого вивчення проблеми, що стосуються певних осіб та ін. (прийняття бюджету, встановлення податків, призначення чиновників, проголошення надзвичайного стану, питання амністії та помилування, громадянства тощо). Референдум може призначатися за ініціативою держави чи громадян цієї держави. У референдумі беруть участь ті ж особи, що мають право брати участь у виборах.

Завдання та запитання

1. Що таке народовладдя та які його основні риси?
2. У чому різниця між представницькою та безпосередньою демократією?
3. Що таке вибори, виборче право, активне виборче право, пасивне виборче право?
4. На яких принципах може базуватися виборче право?
5. Що таке виборчий ценз? Що ви знаєте про виборчі цензи?
6. Дайте визначення виборчого процесу та охарактеризуйте його основні етапи.
7. Що таке виборча система? Які виборчі системи існують? Які переваги та недоліки, на вашу думку, кожної із систем?
8. Як класифікуються вибори за територією, об'єктом, часом проведення та правовими наслідками?
9. Що таке референдум? Яка різниця між референдумом та плебісцитом?
10. Як класифікують референдуми залежно від предмету, юридичної сили, способу проведення, сфери застосування? Які існують обмеження щодо проведення референдумів? Чи доцільні вони, на вашу думку?

Глава 6. Держава, особа, суспільство: співвідношення та взаємодія

6.1. Співвідношення держави, особи, суспільства

Розглядаючи державу, ми натрапляли на такі поняття, як «людина», «індивід», «особистість», «особа», «суспільство», «громадянин», «громадянство», «політика», «політична система суспільства» (ПСС). Усі ці поняття мають свої особливості та характеризують стан взаємовідносин особи і суспільства, особи і держави, суспільства і держави.

Термін «людина» означає біологічну істоту, одну із форм життя, що існують на землі. Одна конкретна людина поза своїми соціальними якостями є *індивідом* (це поняття відображає такі природні властивості, як стать, вік, фізіологічні особливості, темперамент тощо). Сукупність унікальних та універсальних рис, що відрізняють даного індивіда від інших, є *індивідуальністю*. Кожному індивіду, як і людині взагалі, властиві біологічні та соціальні якості. З точки зору біології, людина є живою істотою, що має свою внутрішню та зовнішню будову, природні інстинкти тощо, яка стоїть на найвищому

ступені розвитку живого світу Землі. Життя людини у суспільстві характеризує людину з соціальної точки зору, становлення якої відбувається під впливом суспільства, в процесі взаємодії з іншими індивідами. Індивід, що має стійку систему соціально вагомих рис, які характеризують його як члена спільноти, є особистістю.

Під **суспільством** розуміють сукупність зв'язків та форм спільної діяльності людини. Використання терміну «особа» можливе у двох варіантах: **фізична особа** (окрема людина, що виступає суб'єктом правовідносин) та **юридична особа**.

У процесі свого життя людина активно взаємодіє із суспільством, розвиваючи його (винаходи, боротьба за права, освіта та ін.). Причому це може робити як одна людина (яскраві особистості, як Юлій Цезар, Мікеланджело, Наполеон, Ціолковський), так і група осіб (повстання рабів, революції). Разом з тим, людина піддається впливу з боку свого суспільного оточення (трудовий колектив, сім'я, родина, друзі, громадські організації, навчальні заклади, телебачення, газети, радіо тощо).

Отже, людина, поєднуючи в собі біологічні та соціальні якості, народжується індивідом, формується в процесі суспільного життя (під впливом суспільства) як особистість та стверджується як індивідуальність, реалізуючи природні, психічні, духовні та соціальні особливості у соціально вагомі якості протягом усього свого життя, здійснюючи при цьому вплив на суспільство. Таким чином, в процесі взаємодії особи і суспільства відбувається формування цих понять під обопільним (взаємним) впливом.

Дешо різняться взаємостосунки людини (особи) з державою, оскільки на відміну від відносин особа—суспільство, що виникають природно в процесі життєдіяльності, відносини людина—держава закріплюються нормативно, у конституціях, законах та інших нормативно-правових актах, що видає держава.

6.2. Правовий статус особи

Становище людини в державі характеризується її **правовим статусом**. **Правовий статус особи — сукупність прав, свобод і обов'язків громадян, закріплених у нормативних актах держави (конституції, закони), а також гарантії їх здійснення**. Залежно від повноти прав, свобод та обов'язків людини усіх осіб, що перебувають на території кожної конкретної держави, можна поділити на: **громадян держави, іноземців, осіб без громадянства (апатриди) та осіб з подвійним громадянством (біпатриди), біженців**.

Громадянство — це стійкий політико-правовий зв'язок особи і держави, який передбачає наявність взаємних прав та обов'язків (підданство — те саме, що і громадянство у державі з монархічною формою правління).

Іноземець — особа, що проживає на території певної держави, не є громадянином цієї держави і є громадянином (підданним) іншої держави або держав.

Особа без громадянства (апатрид) — особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Особа з подвійним громадянством (біпатрид) — особа, яка має два і більше громадянств.

Біженець — іноземний громадянин чи особа без громадянства, який внаслідок побоювань стати жертвою переслідувань за різними ознаками (національні, релігійні), вимушений залишити територію держави, громадянином якої він є, або територію країни свого постійного проживання.

Незалежно від свого правового статусу, всі особи, що перебувають на території певної держави, потрапляють під правову сферу її впливу, що характеризується поняттям **юрисдикція** (лат. *jurisdicō* — судочинство, сфера компетенції).

Між державою та особою існує стійкий тісний взаємозв'язок. Держава наділяє людину правами та свободами, маючи обов'язок перед людиною захищати її, забезпечувати

дотримання цих прав і свобод, виконувати свої функції. А людина, в свою чергу, користується цими правами і свободами, водночас повинна виконувати обов'язки, покладені на неї державою.

Мають свої особливості й відносини суспільства з державою. *Суспільними відносинами є відносини, що складаються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності.*

Розрізняють:

- 1) за видами діяльності (виробничі, комунікативні, пізнавальні, ціnnісноопієнтаційні);
- 2) за суб'єктами (класові, етнічні, міжгрупові, міжіндивідуальні);
- 3) за сферою суспільного життя (матеріальні — власності, розподілу, споживання, виробничі; ідеологічні — політичні, правові, моральні);
- 4) за характером (солідарність, конфлікт).

Політичні відносини відіграють найбільшу роль у системі ідеологічних відносин і панують у системі усіх суспільних відносин. *Політичні відносини — це відносини між соціальними групами, націями і народностями, між політичними партіями.* Між державою та громадянами, що виникають з приводу державної влади, спрямовані на отримання, використання та утримання цієї влади. Отже, у процесі здійснення політичних відносин беруть участь державні організації, політичні партії, громадські об'єднання, трудові колективи тощо, які разом із нематеріальними компонентами і складають *політичну систему суспільства (ПСС)*.

6.3. Політична система суспільства

ПСС — сукупність матеріальних (держава, партії, організації) та нематеріальних (норми, принципи, стосунки, погляди, свідомість, культура) складових, які пов'язані з приводу здійснення політичної влади.

ПСС складається із таких елементів:

1) *суб'єкти політики*, якими є: нації, класи, *політичні партії (об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади і місцевого самоврядування та представництво в їх складі), громадські організації (об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних спільних інтересів (соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних тощо), рухи, державна влада.* Залежно від впливу на політику суб'єкти поділяються на: а) суб'єкти зі значним політичним впливом (держава, політичні партії); б) неполітичні організації, діяльність яких пов'язана із здійсненням політичної влади, але вона не є головною (профспілки, громадські організації); в) організації, що мають мінімальний політичний вплив, створюються для задоволення специфічних інтересів і практично не беруть участі в політичному житті держави (спортивні товариства, товариства філателістів);

2) *політичні та правові норми* (правила та принципи, що регулюють політичні відносини, складовими яких є норми права, моральні норми, норми політичних партій, громадських організацій, трудових колективів, що організовують їх внутрішнє життя, або регулюють взаємовідносини з іншими організаціями — державними, партійними, громадськими);

3) *політичні відносини* (стосунки між суб'єктами політики, що регулюються політичними нормами);

4) *політичні погляди, політична свідомість* (ідеї, теорії, почуття, традиції як відображення політики, політичних відносин), *політична культура* (знання і досвід, набуті

у політичній діяльності, система політичних цінностей, що передбачає певний зразок поведінки);

5) зв'язки, що об'єднують елементи ПСС.

ПСС у кожній державі має свої особливості залежно від політичного режиму держави та форми правління. Проте завжди головне місце серед суб'єктів ПСС посідає держава. За допомогою наданих їй повноважень держава шляхом видання нормативно-правових актів визначає коло суб'єктів політики, їх правовий статус. Так, держава дозволяє чи забороняє діяльність певних політичних партій та громадських організацій, встановлючи порядок утворення, реєстрації та закриття. Здійснює контроль над їх діяльністю, у тому числі фінансовий. А у випадку порушення ними чинного законодавства, застосовує державний примус. Зокрема, у багатьох країнах світу заборонена діяльність політичних партій, які пропагують насилия, ворожнечу на расовому, релігійному чи національному ґрунті, статути яких передбачають створення військових угруповань тощо.

За допомогою законодавства держава встановлює порядок та правила участі у суспільно-політичному житті (вибори до представницьких органів влади, участь громадян в управлінні державою, діяльність ЗМІ).

Отже, держава як особлива організація політичної влади є основним елементом політичної системи суспільства, на якому базуються всі інші.

Проте тільки у демократичному, правовому, соціально-орієнтованому суспільстві держава може виступати як повноцінний представник усього суспільства.

Завдання та запитання

1. Порівняйте поняття «людина», «індивід», «особистість».
2. В яких варіантах використовується термін «особа»?
3. Що таке правовий статус особи?
4. Розкрийте значення понять «громадянство», «іноземець», «апатрид», «біпатрид», «біженець».
5. Які відносини є суспільними? Як їх розрізняють?
6. Що таке політичні відносини?
7. Розкрийте зміст політичної системи суспільства та дайте характеристику її елементам.

Використані джерела

1. Алексеев С.С. Государство и право. — М., 1994.
2. Баглай Н.В. Конституционное право зарубежных стран. — М., 2000.
3. Баранчиков В.А. Муниципальные органы Великобритании. — М., 1991.
4. Венегеров А.Б. Теория государства и права: Часть 1. Теория государства. — М., 1995.
5. Гарнер Д. Великобритания: центральное и местное управление. — М., 1984.
6. Денисов А.И. Сущность и формы государства. — М., 1960.
7. Жидков О.А., Крашенинникова Н.А. История государства и права. — М., 1999.
8. Козлов А.Е. Конституционное право. — М., 1997.
9. Ковешников Е.М. Муниципальное право. — М., 2000.
10. Колодій А.М., Копейчиков В.В. та ін. Загальна теорія держави і права.— К., 2000.
11. Конституции зарубежных стран. — М., 1997.
12. Корельский В.М., Перевалова В.Д. Теория государства и права. — М., 1999.
13. Косарев А.И. Происхождение и сущность государства. — М., 1976.
14. Крылов Б.С. Государственный строй Великобритании. — М., 1998.

15. *Лазарев В.В.* Теория государства и права. — М., 1992.
16. *Малько А.В.* Теория государства и права в вопросах и ответах. — М., 1997.
17. *Марченко М.Н.* Теория государства и права. — М., 1996.
18. *Матузов Н.И., Малько А.В.* Теория государства и права. — М., 2000.
19. *Мишин А.А., Барабашев Г.В.* Государственное право буржуазных и развивающихся стран: Учебник. — М., 1989.
20. *Мишин А.А.* Конституционное право зарубежных стран. — М., 1999.
21. *Назаренко Г.В.* Теория государства и права: учебное пособие. — М., 1999.
22. *Рассолов М.М.* Теория государства и права. — М., 2000.
23. *Рябов С.Г.* Політична теорія держави. — Київ: Тандем, 1996.
24. *Страшун Б.А.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран. — М., 1997.
25. *Фаткуллин Ф.Н.* Основные учения о праве и государстве: Учебное пособие. — Казань, 1997.
26. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. — Харків: Еспада, 2006.
27. Теория государства и права / Под ред. В.Н. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. — М., 2000.
28. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Учебное пособие / Под ред. З.М. Черниловского. — М., 1996.
29. *Хропанюк В.Н.* Теория государства и права: Учебное пособие. — М., 1999.
30. *Чиркин В.Е.* Конституционное право зарубежных стран. — М., 1997.
31. Юридична термінологія: Довідник. — К., 1998.

РОЗДІЛ II

ТЕОРІЯ ПРАВА

Глава 7. Право

7.1. Поняття та види соціальних норм

У будь-якому суспільстві діє система соціальних регуляторів, які спільно разом впливають на розвиток суспільних відносин. Ці регулятори визначають поведінку людей, їхніх об'єднань, встановлюють певні моделі поведінки, дозволи та обмеження, вказівки й розпорядження, впорядковують суспільні відносини. Такими регуляторами є норми.

Норма — це певне правило (з латинської «мірило, керівництво, правило, закон, взірець»). Норма означає загальноприйнятну, досить часто негласну, модель поведінки, яка розглядається певною групою як правило. Забороняючі норми також називають негативними, а вказуючі — позитивними. Наприклад, із 10 християнських заповідей, 7 є негативними.

Розрізняють *соціальні* та *технічні* норми. Технічні норми встановлюють правила діяльності людини стосовно знарядь праці, природних ресурсів (умови праці за верстами, із зварювальними апаратами, правила використання природних ресурсів, рослинного чи тваринного світу, тощо).

Регулювання та охорона суспільних відносин здійснюється за допомогою *соціальних норм*.

Соціальні норми — це правила поведінки загального характеру, що зумовлені об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, є наслідком свідомої вольової діяльності всього суспільства або його частини, регулюють різні сфери суспільних відносин і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Основними ознаками соціальних норм є:

- це правила поведінки, що регулюють відносини між людьми;
- сформовані історично, або встановлені спеціально (суспільством в процесі розвитку, або відповідними уповноваженими інституціями, організаціями, органами, особами);
- це загальні норми (стосуються великих груп людей, а не конкретних адресатів);
- обов'язкові правила (визначають правильність дій, встановлюють заборони та обмеження тощо);
- забезпечуються певними засобами (переконання, державний примус, традиції, осуд ...).

Соціальні норми — це вимоги, які ставляться суспільством, державою, соціальною групою до особистості і які вона має виконувати. Вони потрібні будь-якому суспільству для упорядкування життя, його ефективного функціонування, налагодження необхідної взаємодії його членів.

Види соціальних норм:

1. За сферами суспільних відносин:

a) політичні — регулюють відносини між різними соціальними групами, націями, народностями, їх участь у діяльності та організації держави. Політичні норми складають досить важливу групу соціальних норм, оскільки вони регулюють відносини соціальних груп, класів, громадян із державною владою, відносини між класами, націями та народами. Ці норми регулюють участь народу, класів, соціальних груп у державній владі та житті держави, її організації, взаємовідносини держави з іншими організаціями політичної системи суспільства, Конституція та інші закони встановлюють та регулюють політичні права і свободи громадян. Своє вираження політичні норми знаходять і в програмах політичних партій, політичних деклараціях тощо.

b) економічні — регулюють відносини в економічній сфері. Саме економічні закони, норми та нормативи мають визначальне місце в сфері господарського життя суспільства, де діє система ринкових відносин, а також здійснюється державне регулювання з метою найбільш ефективного розвитку відносин виробництва, обміну та споживання. Ці норми регулюють відносини між галузями промисловості, сільського господарства, торгівлі. Економічні норми (закони) регулюють діяльність фіiscalної системи, банків, грошово-фінансової системи. Економічні закони знаходять своє відображення у державних нормативно-правових актах, які розробляються на основі положень економічних наук;

в) організаційні — регулюють створення і діяльність підприємств, установ, організацій тощо. До таких норм належать правила внутрішнього трудового розпорядку, режим роботи закладу, статути, норми що містять організаційну структуру підприємства;

г) культурні — регулюють правила поведінки людей, обумовлені рівнем розвитку культури суспільства. Ці норми встановлюють певні ідеальні шаблони, взірці, які визначають що люди повинні говорити, думати, відчувати та робити у конкретних ситуаціях. До таких норм належать ідеали краси, добра, відваги тощо;

і) естетичні — визначають правила поведінки людей згідно з уявленнями про красу. Естетичні норми регулюють поведінку людей, виходячи з уявлень про прекрасне і потворне в діях людей, художній творчості, виробництві, побуті, природі. Частково естетичні норми текстуально закріплени як техніко-естетичні вимоги. Наслідки недотримання естетичних норм мають в основному індивідуальний характер: внутрішня незадоволеність, недосягнення поставленої мети, інколи моральний осуд.

2. За способами встановлення і забезпечення:

а) норми права — загальнообов'язкові правила поведінки, що встановлюються та охороняються державою;

б) норми моралі — правила, що регулюють поведінку людей з точки зору поглядів суспільства на добро і зло, справедливе і несправедливе, гуманне і негуманне;

в) звичаї та традиції — це правила поведінки, що склалися історично і закріпилися у суспільстві внаслідок багаторазового використання.

г) корпоративні норми (норми об'єднань громадян) — норми, що встановлюються і забезпечуються об'єднаннями громадян (політичними партіями, громадськими організаціями тощо). Такі норми закріплюються у статутах політичних партій, громадських організацій, шкіл, у правилах внутрішнього трудового розпорядку тощо. Вони приймаються, як правило, загальними зборами колективу (партії, організації), або делегованими представниками, якщо організації, наприклад, всеукраїнські чи обласні. Такі норми обов'язкові для виконання лише щодо членів цих організацій. За порушення, недотримання чи невиконання цих норм щодо них можуть бути застосовані санкції від попередження до виключення (звільнення);

г) релігійні норми — норми, що регулюють поведінку та дії, ґрунтуючись на вірі в існування богів. Релігійні норми встановлюються різними віросповіданнями та мають обов'язкове значення для осіб, що сповідують ту чи іншу віру. Найважливіші з цих норм записані у священних книгах кожної релігії, таких як Коран (іслам), Біблія (християнство), Тора (іудаїзм), Типітака (буддизм), Ріг-Веда (індусізм) та інші. Ці норми визначають світогляд і правила поведінки віруючих людей як у повсякденному житті, так і під час богослужіння.

Наприклад, кожен мусульманин, якщо він здоровий, не має боргів і має достатньо коштів для мандрівки, хоча б один раз у житті повинен виконати Хадж — паломництво у Мекку до мечеті Аль-Харам, де знаходиться святилище Кааба. Це один із основних п'яти обов'язків мусульман. Чотири інших — сповідання віри, молитва, піст і діяння на користь бідних. Кожен мусульманин повинен молитися п'ять разів на день, дотримуватися посту у місяць Рамадан (вдень утримуватися від їжі та не пити).

Коран визначає худуд як покарання за п'ять специфічних злочинів: незаконний зв'язок, на-клеп на незаконний зв'язок, споживання алкоголю, крадіжка, і грабіж на великий дорозі.

3. За способами вираження:

- а) **усні;**
- б) **письмові.**

Соціальні норми взаємопов'язані, і нерідко на основі одних норм формуються інші, або ж відбувається процес трансформації/переходу. Наприклад, історично складалося так, що певні релігійні норми набували з часом статусу норм права.

7.2. Поняття та ознаки права

Правові норми посідають особливе місце у системі соціальних норм. Вони мають ряд ознак, що відрізняють їх від інших засобів впливу на суспільство.

Основними ознаками права є:

1) Право встановлюється і санкціонується державою. (Лише органи держави наділені повноваженням видавати нормативно-правові акти. Міжнародні договори вступають у дію в державі лише після їхньої ратифікації (ухвалення законодавчим органом влади).)

2) Право — це система норм. (Право не є простою сукупністю норм та приписів. Право є системою, у якій всі складові елементи погоджені й пов'язані. Системність права забезпечується розробкою й прийняттям нормативно-правових актів.)

3) Право має загальний характер, тобто правові норми поширюються на невизначену кількість відносин.

4) Право є загальнообов'язковим. (Право не передбачає можливості невиконання чи порушення його приписів будь-якою особою, що знаходиться у державі, незалежно від того, подобається їй чи ні ті чи інші норми права, знала вона про них чи ні.)

5) Правові норми формально визначені, закріплени в нормативно-правових актах та інших джерелах права (закони, укази, постанови, нормативно-правові договори, судові рішення, релігійно-правові норми тощо).

6) Право гарантується і охороняється державою. (Для забезпечення виконання норм права усіма особами держава наділена специфічними повноваженнями. Такими повноваженнями є право застосовувати штрафні санкції, приймати обов'язкові для виконання рішення, контролювати певні процеси та дії, притягувати до відповідальності в судовому порядку, застосовувати примус, силу, покарання тощо. Все це покладається на компетентні державні органи, в тому числі й правоохоронні, такі, як міліція, прокуратура, СБУ та інші.) (*Додаток 3.*)

Отже, право — це система загальнообов'язкових, формально визначених, загальних правил поведінки, що встановлюються, гарантуються і охороняються державою та регулюють суспільні відносини між людьми.

Таким чином, право суттєво різниться від інших соціальних норм, а саме:

- право виникає із появою держави, а інші соціальні норми існують у будь-якому, в тому числі й додержавному суспільстві;
- право встановлюється державою, а інші соціальні норми — іншими суб'єктами;
- правові норми утворюють систему, а інші соціальні норми можуть існувати безсистемно;
- правові норми формулюють правила поведінки у вигляді прав і обов'язків, а інші соціальні норми існують також і у вигляді загальних принципів, цілей, гасел;
- норми права є формально визначеними за змістом, а інші соціальні норми звичай позбавлені формальної визначеності;
- норми права мають чітко визначені межі в часі, просторі й по колу осіб, а інші соціальні норми не завжди мають чітко визначені межі дії;
- норми права забезпечуються державним примусом, а інші соціальні норми — звичкою, внутрішнім переконанням, моральним, громадським впливом та іншими недержавними методами.

7.3. Право як суспільне явище (об'єктивне право)

і як конкретне повноваження особи (суб'єктивне право)

Об'єктивне право — це сукупність юридичних норм, що встановлюються та охороняються державою, мають загальнообов'язковий характер та існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта права. В цьому значенні право розуміється як певна об'єктивна реальність, яка є незалежною від індивідуальної свідомості (волі, інтересу) суб'єктів права. Особа, вступаючи у відносини з суспільством, керується вже діючими юридичними нормами, які, можливо, існували ще до її народження.

Суб'єктивне право — це свобода або певні можливості суб'єкта чинити активні дії самостійно, закріплені правовими засобами. Особа (суб'єкт) на власний розсуд вирішує, користуватися чи не користуватися її тими чи іншими нормами права. Тобто, у даному випадку, все залежить вже саме від волі, інтересу й свідомості суб'єкта. Наприклад, людина сама вирішує, купувати чи не купувати ту чи іншу річ, подати позов до суду на іншу особу чи ні, скористатися пільгами чи ні тощо.

Застосування права до конкретного випадку демонструє перехід від об'єктивного до суб'єктивного права. Доки норма права є загальною, вона є об'єктивною, коли ж вона стосується конкретної ситуації і реалізується в поведінці суб'єкта, вона стає суб'єктивною.

7.4. Функції права

Функції права — це основні напрями впливу права на суспільні відносини з метою їхнього упорядкування.

Функції права виражаютъ його універсальні ознаки; відображаютъ напрямки його впливу на відносини в суспільстві з метою їх упорядкування, мають тривалий термін дії та є безперервними.

Вони поділяються на:

1. Загальносоціальні:

- **гуманістична** — здійснення та захист прав людини, народу;
- **організаторська** — встановлення, зміна і припинення відносин між учасниками суспільного життя;

- **управлінська** — спрямування діяльності учасників суспільного життя на виконання певних завдань, розв'язання проблем;
- **інформаційна** (комунікативна) — інформування учасників суспільного життя про волю законодавця;
- **орієнтаційна** — вказівка на безконфліктні, соціально допустимі засоби задоволення потреб учасників суспільного життя;
- **оцінювальна** — оцінювання з точки зору закону держави власних вчинків та поведінки інших суб'єктів;
- **ідеологічно-виховна** — формування у людей певного світогляду, виховання зразків правомірної поведінки;
- **гносеологічна** (пізнавальна) — право виступає як джерело знань.

2. Спеціальносоціальні (юридичні):

✓ **регулятивна** — врегулювання суспільних відносин шляхом закріplення бажаної поведінки в тих чи інших галузях чи інститутах права. До неї належать:

- **закріплююча** — утвердження, підтримання суспільних відносин, які виникли ще до прийняття відповідного закону;
- **стимулююча** — сприяння розвитку таких відносин;
- **творча** — ініціювання формування таких суспільних відносин, яких взагалі не існувало до видання відповідного закону;
- **обмежувальна** — встановлення рамок щодо існування відносин, гальмування, недопущення їх поширення;
- **вимірювальна** — сприяння зникненню чи усуненню з життя певних відносин;
- ✓ **охоронна** — охорона відповідної системи суспільних відносин, забезпечення їхньої недоторканності з боку правопорушників. Розрізняють:
 - **охранну компенсаційну** (відшкодування завданої шкоди (пошкодження чужого майна));
 - **охранну відбудовну** (відновлення попереднього правового стану (вилучення майна у незаконного володільця й повернення законному власнику));
 - **охранну обмежувальну** (обмеження прав певних осіб (заборона займатися підприємницькою діяльністю державним службовцям)).

7.5. Принципи права. Соціальна цінність права

Принципи права — це закріплений у праві нормативно-керівні положення, що характеризують його зміст, основи, назначені у ньому закономірності суспільного життя.

Існують різні класифікації принципів права, зокрема, їх поділяють на загально-людські, типологічні, конкретно-історичні, галузеві, міжгалузеві тощо.

До загальнолюдських принципів права належать:

- закріплення у праві міри свободи людини та забезпечення її основних прав;
- верховенство закону;
- взаємозв'язок юридичних прав і обов'язків;
- регулювання поведінки людей за принципом «дозволено все, що безпосередньо не заборонено законом»;
- регулювання діяльності органів і посадових осіб за принципом «дозволено тільки те, що безпосередньо передбачено законом»;
- чітке закріплення механізмів гарантування прав людини і здійснення нею обов'язків;
- здійснення правосуддя винятково судами;
- встановлення юридичної відповідальності лише за негідну протиправну поведінку людини тощо.

Типологічні принципи визначаються як керівні засади, ідеї, що властиві правовим системам певного історичного типу (рабовласницькому, феодальному тощо).

Конкретно-історичні принципи права відображають специфіку права певної держави у реальних соціальних умовах. До них належать: демократизм, гуманізм, законність, рівність усіх перед законом, взаємна відповідальність особи та держави.

Галузеві та міжгалузеві принципи охоплюють одну чи кілька галузей права певної держави (наприклад, принцип гласності судочинства).

Соціальна цінність права полягає в тому, що право визначає межі свободи людини, спрямовується на вилучення з життя суспільства свавілля та беззаконня. Право є виразником соціальної справедливості, стверджує рівність та правовий статус людини в суспільстві, є джерелом оновлення суспільства, а також забезпечує вирішення проблем міжнаціонального та міжнародного значення.

Таким чином соціальну цінність права слід розглядати у трьох аспектах:

- За допомогою права регулюються відносини в суспільстві (вирішуються проблеми, суперечки та конфлікти, підтримуються порядок і стабільність тощо);

- За допомогою права суспільство розвивається (за допомогою норм права вирішуються різноманітні завдання, право забезпечує прогрес у суспільному розвитку взагалі, за допомогою норм права підтримується мир і взаємини між державами, народами, групами людей тощо);

- Право надає людині можливості для існування й самореалізації (кожна людина визнає для себе певні цінності й орієнтири, регламентовані нормами права, кожна людина вибирає свою модель поведінки відповідно до норм права, кожна людина має рівні можливості тощо).

7.6. Співвідношення та взаємовплив права і моралі

Мораль (фр. morale) — правила, що регулюють поведінку людей з точки зору поглядів суспільства на добро і зло, справедливе і несправедливе, гуманне і негуманне.

Норми моралі підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки.

Мораль має історичний характер і виникає раніше за право. Тому, певною мірою, норми права формувалися і на нормах моралі.

Спільні риси між нормами права та нормами моралі:

- ці норми є соціальними (регулюють поведінку в суспільстві);
- мета цих норм — встановлення і підтримання порядку в суспільстві;
- ці норми впливають на поведінку людей, формуючи стандарти поведінки (етапони);
- ці норми є правилами загального характеру (стосуються великих груп людей);
- в основі цих норм лежить така цінність, як справедливість.

Відмінності між нормами права та нормами моралі:

Норми моралі	Норми права
Формуються на підставі уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість	Встановлюються державою
Регулюють внутрішнє усвідомлення людиною своєї поведінки в усіх сферах суспільних відносин	Регулюють зовнішню форму поведінки людини в сферах, що піддаються регулюванню

Не є інституціональними (не пов'язані із інститутами суспільства)	Є інституціональними (діють у межах соціальних інститутів)
Створюються, поширюються і відмирають повільно протягом тривалого часу	Вступають в дію, здійснюються і скасовуються офіційно, у суворо визначеному порядку та часі
Є узагальненими правилами поведінки у вигляді ідей і принципів (дотримуватися слова, бути справедливим, чесним)	Є конкретним варіантом поведінки суб'єкта, у якому чітко визначені його юридичні права і обов'язки
Не закріплюються у спеціальних актах, містяться у свідомості людей	Закріплюються в нормативно-правових актах держави (закони, постанови, накази)
Не є обов'язковими, а здобувають обов'язкове значення в міру визнання більшістю членів суспільства	Є загальнообов'язковими щодо осіб, які знаходяться у сфері їх дії
Дотримуються добровільно внутрішнім переконанням, суспільною думкою	Забезпечуються державним примусом
За недотримання (не виконання) настає громадський осуд	За недотримання, порушення чи невиконання настає юридична відповідальність
Результат — почуття сорому, каяття	Результат — негативні майнові наслідки, обмеження, санкції, стягнення, покарання тощо (юридична відповідальність)

Вплив норм моралі на норми права:

- норми права створюються з урахуванням норм моралі, які є панівними у суспільстві (заборона вбивства);
- норми права змінюються і розвиваються під впливом норм моралі (зміна ставлення до підприємницької діяльності у пострадянський період в Україні);
- норми права можуть бути скасовані у разі невідповідності вимогам норм моралі (скасування смертної кари).

Вплив норм права на норми моралі:

- норми права сприяють затвердження прогресивних моральних уявлень («всі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах»);
- норми права сприяють зміні й розвитку нових моральних норм (приватна власність — почуття господаря);
- норми права є засобами охорони й захисту норм моралі (захист честі, гідності).

7.7. Джерела права

Право завжди має бути формалізованим. Якщо норма права не вміщена у певну форму, то вона залишається нормою поведінки, але не є нормою права.

Частина науковців розділяє окремо *джерела права* та *форми права*, інша частина — ототожнює.

Джерела права — це державно-офіційні способи закріplення і зовнішнього прояву правових норм.

Форма права — це зовнішній спосіб вираження правової норми, тобто певні правові документи, які вміщують правові приписи. За допомогою форми право набуває своїх невід'ємних рис та ознак. Розрізняють внутрішню та зовнішню форми права. Під

внутрішньою розуміють його структуру та систему елементів. Під зовнішньою формою розуміється комплекс юридичних джерел, які формально закріплюють правові явища й дозволяють суб'єктам права ознайомитися із їхнім реальним змістом та користуватися ними.

Такими чином, якщо форму права як зміст права організовано та виражено зовні, то джерело права вказує на витоки формування права, фактори, що визначають його зміст та форми вираження.

Основні джерела права:

1) Правовий звичай — правило поведінки, що склалося в результаті багаторазового повторення людьми певних дій.

Таке джерело права історично було сформоване першим. Звичай пов'язаний із традицією та передається із покоління в покоління. Звичай закріплює результати суспільного досвіду.

Звичаєве право сформувалося у стародавньому суспільстві. Сьогодні звичаєве право у багатьох державах відіграє лише символічну роль, проте у інших, наприклад мусульманських, продовжує зберігати велике значення.

Звичаєве право, як правило, формувалося спонтанно. Проте із розвитком суспільства воно не змогло врегулювати усіх суспільних відносин.

Держава визнає лише ті звичаї, що мають найбільше значення для суспільства і відповідають його інтересам.

Прикладами закріплення правового звичаю у конституційному праві Україні є норми Конституції України, за якими зачітує текст присяги та відкриває перше засідання Верховної Ради України найстарший за віком народний депутат.

2) Релігійно-правові норми — санкціоновані державою церковні канони та інші релігійні норми, яким надається загальнообов'язковий характер. Релігійно-правові норми — це акти-документи, що містять церковні канони або інші релігійні норми, які санкціонуються державою для надання їм загальнообов'язкового значення і забезпечуються нею. Релігійно-правові норми поширені в традиційно-релігійних правових системах (наприклад, у мусульманських країнах). У деяких країнах релігійно-правові норми тісно переплелися із правовим звичаєм, традиціями общинного побуту (держави Африки, Латинської Америки).

У всіх рабовласницьких та феодальних державах роль релігії була настільки великою, що вона (релігія) мала досить серйозний вплив на право з тієї чи іншої сторони.

Станом на сьогодні у цьому аспекті яскравим прикладом є мусульманське право — *шаріат*.

Шаріат передбачає чотири типи покарання:

1. Страна. Шаріат її наказує як міру покарання для вбивць невинних і для розповсюджувачів нечестія (сурат 5:32). У одному хадісі сказано, що мусульманин може бути страчений в трьох випадках: за вбивство, перелюбство і відступництво. Шаріат не наказує спосіб убивання злочинця, лише в одному місці Священного Корану є загадка, про усікновення голови як способі страти (сурат 47, аят 4).

2. Відсікання руки. Цей захід покарання передбачений за доведену крадіжку (сурат 5, аят 38). При всій жорсткості, що здається, необхідно відзначити, що після екзекуції злочинець відпускається додому, а в Ісламському Еміраті Афганістан (1996-2001) злодіям перед відсіканням руки робили місцеву анестезію.

3. Прочуханка. Цей захід покарання передбачений Шаріатом за перелюбство (для тих, хто не перебуває у шлюбі), а також за наклеп, який спричинив за собою засудження невинного (сурат 24, аяты 2 і 4). Там йдеться про 100 і 80 ударів.

4. Штраф. Ця найм'якша форма покарання передбачена, наприклад, за неумисне вбивство (сурат 4, аят 92) або порушення договору. За Шаріатом штраф вимірюється «годуванням Х бідняків». У разі порушення договору Х = 10 (сурат 5, аят 89). «Годування бідняка» рівне ціні обіду звичайної сім'ї.

У разі рецидиву (повторення) злочину, покарання посилюється.

3) Правовий прецедент — судове чи адміністративне рішення з конкретної справи, якому надається формальна обов'язковість під час розв'язання усіх наступних аналогічних судових чи адміністративних справ. Юридичний прецедент застосовується тоді, коли існують прогалини в правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, а за судом чи іншим органом держави визнається право нормотворчості, тобто офіційного формулювання юридичних норм. Судовий прецедент як джерело права властивий англосаксонській правовій системі (Англія, США, Індія).

Судовий прецедент визнавався джерелом права ще у Стародавньому Римі. Проте батьківщиною прецедентного права вважається Англія. Законодавство Англії зобов'язує суд приймати рішення з будь-якої справи, навіть якщо певна ситуація не регулюється законом. А у разі прийняття певних правил за таким рішенням, вони стають обов'язковими при вирішенні усіх наступних аналогічних випадків. За правилами, встановленими у Британії, прецедентні рішення прийняті вищи судами є обов'язковими для усіх судів нижчої інстанції й не підлягають оскарженню.

За англійськими даними, кількість прецедентів досягла 500 тисяч. У США вони обчислюються мільйонами.

В Україні офіційно визнається як акт тлумачення вищої судової інстанції. Однак, у випадку прогалин у праві, роз'яснення Пленуму Верховного Суду є обов'язковими в процесі вирішення справи.

4) Нормативний договір — документ загального характеру, що встановлюється за загальною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою.

Нормативні договори укладаються на основі діючого законодавства, доповнюючи й конкретизуючи його. Такі договори укладаються завжди за участю уповноваженого державного органу (органу місцевого самоврядування). Такі договори укладаються, як правило, на тривалий термін із можливістю продовження й можуть стосуватися як визначеного кола осіб, так і невизначеного й можуть стосуватися не лише учасників договору, а й інших суб'єктів. Нормативні договори укладаються відповідно до спеціальних процедур й передбачають порядок розгляду спорів та конфліктів. Зміни, або відмова виконувати його умови в односторонньому порядку не допускаються. Такі договори завжди є публічними.

Нормативні договори є характерними для міжнародного права.

В Україні нормативний договір визнається формою права як колективний трудовий договір, договір між територіальними одиницями тощо.

5) Нормативно-правовий акт — рішення компетентних суб'єктів, що виносиється в установленому законом порядку, має загальний характер, забезпечується державою та передбачує юридичні наслідки (основне джерело права України). Такі акти приймаються компетентними уповноваженими державними органами. Нормативно-правові акти встановлюють, змінюють, або скасовують юридичні норми. Нормативно-правові акти приймаються за спеціально встановленою процедурою й мають відповідні назви (закон, конституція, указ, постанова тощо).

Слід відрізняти нормативно-правові акти від індивідуальних правових актів, оскільки індивідуальні правові акти мають правові наслідки лише для конкретних суб'єктів (акт про реєстрацію шлюбу, указ про призначення на посаду, вирок суду, постанова про накладення штрафу, договір купівлі-продажу).

6) Правова доктрина — документ що містить правові принципи, правила поведінки, правоположення, що розроблені вченими-юристами та практиками, яким надається загальнообов'язкове значення. Так, застосовуючи правову доктрину, судді при вирішенні справ посилаються на праці вчених (США, Англія), або на норми ісламу чи індуїзму (у правових системах релігійного типу на Сході).

7) Міжнародно-правовий акт — документ міжнародного співтовариства, який із санкції держави поширяється на її територію.

Найпоширенішими серед міжнародно-правових актів є міжнародні договори.

Міжнародний договір — явно виражена угода суб'єктів міжнародного права, призна-
чена для регулювання їх взаємовідносин шляхом створення міжнародно-правових обов'язків.
Також слід зазначити, що Віденські конвенції про право міжнародних договорів 1969
та 1986 років визначають міжнародний договір як угоду суб'єктів міжнародного права,
що регулюється міжнародним правом. Сторонами у договорах можуть бути усі суб'єкти
міжнародного права, і найчастіше ними є держави. Проте нерідко у дипломатичній
практиці сторонами у договорах називають уряди, але це означає лише те, що держави
при укладанні договору представлені урядами. Водночас у деяких федераційних країнах
суб'єкти федерації також мають певні права на участь у договірних відносинах.

Процес укладання міжнародних договорів включає три стадії:

1) прийняття тексту, що відбувається за згодою усіх, хто брав участь у його
складанні, а для багатостороннього договору необхідна більшість у 2/3 учасників
конференції;

2) встановлення автентичності тексту;

3) згода на обов'язковість договору, яка може бути виражена підписанням, рати-
фікацією, прийняттям або приєднанням залежно від порядку, передбаченого в самому
договорі.

Глава 8. Система права

8.1. Правова система. Правові сім'ї

Правові звичаї та законодавство, правова культура та правова свідомість, інсти-
тути влади та правоохоронні органи у кожній державі формувалися століттями й ти-
сячоліттями під впливом різних об'єктивних та суб'єктивних чинників й мають свої,
характерні лише їм властивості.

Правова система — це сукупність системи права, правової культури та реалізація
права (правореалізація).

Основні ознаки правової системи:

- формується в конкретній державі;
- будується на національних традиціях та звичаях;
- є частиною соціальної системи;
- функціонує для досягнення суб'єктами певних цілей.

Елементами правової системи є:

- суб'єкти права;
- правові норми і принципи;
- правові відносини;
- правова поведінка;
- юридична практика;
- правова ідеологія;
- правова свідомість;
- правова культура;
- правові погляди.

**Сукупність національних правових систем, що мають спільні ознаки та закономір-
ності формування і розвитку, називають правовою сім'єю.**

Розрізняють такі основні правові сім'ї:

- **романо-германська** (Франція, Бельгія, Італія, Нідерланди, ФРН, Австрія, Швейцарія), яка будується на римському праві (верховенство закону, поділ права на публічне та приватне, поділ нормативно-правових актів за юридичною силою, кодифікація);
- **англо-американська** (Англія, Ірландія, США, Канада, Австралія): правотворчість судів, прецедентне право, використання правових звичаїв;
- **змішана** (скандинавська, латиноамериканська): прецедентне та нормативне право, кодифікація законодавства, поділ права на публічне та приватне;
- **релігійна** (мусульманське право, іудейське право, індійське право): релігійно-правові та моральні норми, закон — джерело права;
- **традиційна** (китайське, японське, африканське право): традиції, моральні та релігійні норми, традиційне та звичаєве право, закон — джерело право;
- **соціалістична** (Куба, КНДР, В'єтнам).

Україна належить до романо-германської сім'ї.

8.2. Поняття системи права. Предмет та метод правового регулювання

Право кожної держави — це не хаотичне нагромадження певних юридичних норм. Воно існує і діє як організована система.

Система права — це внутрішня форма права, що має об'єктивний характер побудови, характеризується єдністю та узгодженістю усіх чинних юридичних норм та їх розподілом за галузями та інститутами. Отже, для системи права характерні такі риси:

- **об'єктивність**, тобто залежність від рівня розвитку суспільних відносин та об'єктивних умов існування суспільства;
- **єдність та узгодженість** між собою норм права, що складають систему права, їх заснованість на єдиних принципах;
- **диференціація**, тобто поділ права на галузі та інститути залежно від особливостей суспільних відносин;
- **нормативність**, тобто наявність первинної ланки — правової норми, з якої утворюються інші елементи — галузі та інститути.

Основними елементами системи права є (Додаток 5):

- **норми**,
- **інститути**,
- **підгалузі права**;
- **галузі права**.

Підставою поділу права на галузі та інститути є *предмет і метод* правового регулювання.

Предмет — це суспільні відносини, що впорядковуються за допомогою права. Наприклад, предметом трудового права є трудові правовідносини.

Метод — це спосіб впливу права на певну сферу суспільних відносин (дозволи, заборони, вказівки, обмеження, стягнення, покарання, приписи тощо).

8.3. Публічне та приватне право.

Матеріальне та процесуальне право

Підсистемами права є *публічне та приватне право*.

Публічне право — сукупність норм, які регулюють державні, міждержавні та суспільні відносини (влада, державне управління, апарат держави, адміністративні відносини...).

До таких галузей належать конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове, виправно-трудове, кримінально-процесуальне, адміністративно-процесуальне, митне, міжнародне публічне, міжнародне гуманітарне право.

Приватне право — сукупність норм, що регулюють майнові та немайнові відносини (приватна власність, сім'я, житло, праця, спадкування, цивільно-правові відносини ...). До таких галузей належать цивільне, трудове, сімейне, земельне, авторське, міжнародне приватне ...).

Підсистемами права є також *матеріальне право* та *процесуальне право*.

Матеріальне право — сукупність правових норм, які регулюють усі види суспільних відносин, встановлюють моделі поведінки суб'єктів, види юридичної відповідальності (конституційне, цивільне, кримінальне, трудове право ...).

Процесуальне право — сукупність правових норм, які встановлюють процедуру (правила) застосування норм матеріального права органами держави та посадовими особами (кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право ...).

8.4. Галузь права. Підгалузь права

Найзначнішим елементом системи права є *галузь права*.

Галузь права — це сукупність правових норм, що регулюють однорідну сферу суспільних відносин у межах конкретного предмету і методу правового регулювання.

Залежно від предмету і методу правового регулювання розрізняють державне, адміністративне, земельне, цивільне право тощо.

За місцем, що посідають галузі права у правовій системі, вони поділяються на:

1. Основні, що утворюють головний масив у правовій системі держави. Серед них виділяють:

- **профілюючі** (традиційні) — ті, що утворюють основу, обов'язкову частину системи права (державне, адміністративне, цивільне, кримінальне);
- **процесуальні** — ті, що закріплюють порядок застосування матеріального права (цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне);
- **спеціальні** — ті, що на базі профілюючих розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальне правове регулювання певного виду суспільних відносин (трудове, земельне, екологічне тощо).

2. Комплексні — це надбудова над основними галузями, що уособлюються значно менше, ніж основні галузі (банківське, морське, податкове, виправно-трудове тощо).

Підгалузь права — це система однорідних інститутів галузі права. Підгалузі права існують не в кожній галузі. Підгалузями цивільного права є право власності, спадко-ве право, авторське право. Підгалузями фінансового права є податкове, банківське, бюджетне право.

8.5. Загальна характеристика галузей права

- **Конституційне (державне)** — закріплює засади державного і суспільного ладу, правове становище громадян, порядок формування та діяльності органів держави.
- **Цивільне** — регулює майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини.
- **Кримінальне** — визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і покарання, що застосовуються до осіб, які їх вчинили.
- **Адміністративне** — регулює відносини, що складаються у сфері виконавчо-роздорядчої діяльності.
- **Трудове** — регулює відносини між працівником і власником (або уповноваженим ним органом) у трудових відносинах.

- **Сімейне** — регулює шлюбно-сімейні відносини та питання опіки і піклування.
- **Земельне** — регулює відносини між державою та суб'єктами різних форм власності на землю.
- **Господарське** — здійснює правове регулювання діяльності підприємств різних форм власності, підприємницької діяльності.
- **Фінансове** — регулює відносини, що виникають у процесі надходження та розподілу коштів державного бюджету.
- **Екологічне** — здійснює правове регулювання охорони навколошнього природного середовища.
- **Цивільно-процесуальне** — регулює відносини, що виникають у процесі розгляду цивільних справ судами.
- **Кримінально-процесуальне** — регулює відносини, що виникають у процесі пошушення, розслідування та судового розгляду кримінальних справ, а також винесення та оскарження вироків суду.
- **Кримінально-виконавче** — регулює відносини, що виникають в процесі реалізації кримінальних покарань.
- **Міжнародне** — регулює відносини між державами (публічне) або приватні відносини між особами (приватне).

8.6. Інститут права

Інститут права — це сукупність юридичних норм, які регулюють певний вид чи сторону суспільних відносин і становлять самостійний елемент системи права.

Інститути поділяються на **галузеві** (вміщують норми всередині однієї галузі) та **міжгалузеві** (об'єднують норми, що належать до різних галузей права).

Розрізняють групи правових інститутів:

- за **галузями права** (державні, кримінальні, цивільні, сімейні тощо),
- за **роллю**, яку вони виконують (предметні та функціональні),
- **залежно від відносин**, що ними регулюються (матеріальні та процесуальні),
- **залежно від закріплення загальних понять, принципів, завдань, функцій** (загальні та спеціальні) тощо.

8.7. Норма права

Норма права — це загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється, санкціонується та забезпечується державою з метою регулювання суспільних відносин.

Норма права має певну структуру, що виявляється в її внутрішньому поділі на окремі елементи, зв'язані між собою. Такими елементами є:

1) **гіпотеза** — частина норми, що вказує, за яких обставин ця норма вступить у дію (відповідає на питання: коли?, де?, за яких умов?) — («Якщо»);

2) **диспозиція** — частина норми, що містить суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто вказує на те, як повинні діяти особи в даній ситуації — («То»);

3) **санкція** — частина норми, де зазначаються юридичні наслідки виконання, невиконання або порушення правила поведінки, що зазначене у диспозиції — («Інакше»).

Гіпотези, диспозиції та санкції поділяються за складом на прості та складні, за ступенем визначеності змісту — на абсолютно визначені та відносно визначені. Крім того, санкції поділяються на каральні (штрафні), відновлюючі та заохочувальні (позитивні).

Далеко не завжди кожна норма права містить у собі всі три складові. Наприклад, конституційні норми не мають санкцій, а норми кримінального права — диспозицій.

8.8. Види норм права

У кожній державі існує досить велика кількість норм права. Норми права можна класифікувати за:

1) за суб'єктом правотворчості: норми, прийняті законодавчими, виконавчими, судовими, контрольно-наглядовими органами, норми, встановлені громадськими об'єднаннями, трудовими колективами, а також населенням;

2) за предметом регулювання (залежно від галузі): конституційні, адміністративні, фінансові, цивільні, кримінальні тощо;

3) за способом виразу в диспозиції: імперативні або категоричні (диспозиція формується органом держави), диспозитивні (держава дозволяє суб'єктам домовитися щодо правил взаємної поведінки, але передбачає ще й «резервне» правило поведінки, якщо суб'єкти не скористалися зазначенним дозволом);

4) за характером диспозиції: уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі;

5) за ступенем визначеності змісту: абсолютно визначені, відносно визначені;

6) за призначенням у правотворчості: первинні, похідні;

7) за функціями у правовому регулюванні: матеріальні (встановлюють права, обов'язки, заборони), процесуальні (встановлюють порядок, процедуру виконання обов'язків, встановлених у матеріальних нормах);

8) за дією у часі: постійні, тимчасові;

9) за сферою територіальної дії: загальні, місцеві;

10) за дією на коло суб'єктів: загальні (діють на усіх), спеціальні (діють на певну групу), виняткові (усувають дію норм щодо певних суб'єктів);

11) за юридичною силою: норми законів, норми підзаконних актів;

12) за функціями права: регулятивні, охоронні.

Норми права об'єднуються в галузі та *інституты права*.

Глава 9. Правовідносини

9.1. Поняття правовідносин. Ознаки та види

Правовідносини — це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що забезпечуються державою.

Ознаки правовідносин:

- виникають на основі правових норм;
- наявність сторін, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;
- є видом суспільних відносин;
- здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

Види правовідносин:

- за галузевим принципом — цивільні, кримінальні, земельні, фінансові тощо;
- за кількістю суб'єктів — прості та складні;
- за дією в часі — довготривалі та короткотривалі;
- за методом правового регулювання — договірні та керівні;
- за залежною від функціонального призначення — регулятивні та охоронні;
- за змістом поведінки зобов'язальної сторони — пасивні та активні.

9.2. Структура (склад) правовідносин

Структура правовідносин – це сукупність елементів правовідносин (суб'єктів) та способів зв'язку між ними щодо майнових та немайнових благ (об'єктів) на основі та у відповідності до норм права.

Структура правовідносин включає такі елементи (*Додаток 4*):

- 1) суб'єкти;
- 2) об'єкти;
- 3) зміст.

Суб'єктами правовідносин є їхні учасники, які є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Об'єкти правовідносин – це ті реальні блага, які задоволяють інтереси і потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст правовідносин – сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

9.3. Суб'єкти правовідносин

До суб'єктів правовідносин належать:

а) фізичні особи, якими можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, також їх можна поділити на приватних осіб, посадових осіб і спеціальні суб'єкти;

б) юридичні особи – організації, що мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачами у суді та нести юридичну відповідальність за свої дії (об'єднання громадян, підприємства, організації, партії, музеї, школи тощо) ;

в) різні спільноти (нація, народ, етнічні групи, населення відповідного регіону);
г) держава (органі влади, самоврядування, державні утворення).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю, тобто бути носіями прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії.

Елементами правосуб'єктності є:

▪ правоздатність – здатність бути носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків;

▪ дієздатність – здатність своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права та виконувати юридичні обов'язки;

За обсягом дієздатності розрізняють фізичних осіб:

- дієздатних у повному обсязі (з 18 років);
- із неповною дієздатністю (14–18 років);
- частково дієздатних (до 14 років);
- обмежених у дієздатності рішенням суду (хронічні алкоголіки, наркомани тощо);
- визнаних судом недієздатними (психічнохворі).

Припиняється цивільна дієздатність фізичних осіб із смертю.

Дієздатність юридичної особи також настає з моменту її заснування. Обсяг її дієздатності залежить від того, з якою метою була створена юридична особа, від напрямків її діяльності, що визначено у її статуті (положенні). Припиняється дієздатність юридичної особи із моменту її припинення (ліквідації, реорганізації);

▪ деліктоздатність – можливість самостійно нести відповідальність за свої противі правні вчинки.

9.4. Об'єкти правовідносин

До об'єктів правовідносин належать:

- матеріальні блага (майно, речі, цінності);
- особисті немайнові блага (честь, гідність, ділова репутація);
- продукти інтелектуальної та духовної творчості (твори літератури, техніки, науки, мистецтва);
- дії суб'єктів правовідносин (послуги, роботи);
- результати діяльності суб'єктів (виконані роботи, укладені договори, прийняті нормативні акти).

9.5. Зміст правовідносин

Зміст правовідносин поєднує:

1) юридичний зміст — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів право-відносин;

2) фактичний зміст — це сама поведінка суб'єктів, в якій реалізуються їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст суб'єктивного права передбачає такі можливості:

- діяти відповідно до свого бажання;
- вимагати певних дій від зобов'язаної сторони;
- користуватися благом, що закріплена суб'єктивним правом;
- звернутися до відповідних органів за захистом свого права.

Зміст юридичних обов'язків полягає в необхідності:

- здійснювати певні дії;
- утримуватися від дій, що суперечать інтересам інших осіб;
- вимагати здійснення або нездійснення певних дій від інших осіб;
- нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених правою дій.

9.6. Юридичні факти

Юридичні факти передбачають виникнення, зміну чи припинення право-відносин.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, передбачені правою, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Види юридичних фактів:

- за юридичними наслідками — правотворчі, правозмінюючі, правоприпиняючі;
- за складом — прості, складні;
- залежно від форми прояву — позитивні та негативні;
- за характером тривання — одноактні та триваючі;
- за волевиявленням — дії (відбуваються згідно з волею суб'єктів), бездіяльність та події (відбуваються незалежно від волі суб'єктів).

Розрізняють юридичні дії **правомірні** та **неправомірні**.

Правомірні юридичні дії поділяються на:

- **юридичні акти** (правомірна поведінка з метою викликати юридичні наслідки, наприклад, правочини, адміністративні акти);
- **юридичні вчинки** (дії, що не мають на меті викликати юридичні наслідки, але в силу певних обставин призвели до виникнення цивільних правовідносин, наприклад, людина, що знайшла скарб);

■ **юридичний стан** (юридичні факти, які характеризуються відносною стабільністю, тривалістю впливу, реєстрацією в державних органах (дитина, що втратила батьків, знаходиться під опікою, визнання особи недієздатною).

Неправомірними юридичними діями є:

■ **правопорушення** (винні дії, проступки чи злочини);

■ **правові аномалії** (безвинні дії).

До юридичних подій належать народження, смерть людини, стихійні лиха, хвороби тощо.

Глава 10. Право і закон

10.1. Поняття про законодавство. Відмінність між правом і законодавством

Законодавство — це система усіх існуючих діючих у державі нормативно-правових актів як зовнішньої форми вияву права.

Кожна правова норма повинна мати зовнішнє вираження у певній формі (джерелі) права. Найпоширенішим джерелом права України є нормативно-правовий акт, а законодавство, як уже зазначалося, є системою усіх нормативно-правових актів, що діють у державі. Завдяки законодавству право набирає форми юридичних документів, обов'язкових для виконання.

Право і законодавство мають ряд відмінностей:

■ Право має первинний характер і є базою для законодавства, відповідно законодавство має похідний від права характер.

■ На формування і розвиток права впливають передусім об'єктивні фактори, тоді як на законодавство — суб'єктивні.

■ Право є системою норм, а законодавство — системою нормативно-правових актів, тобто зовнішньою формою вираження норм.

■ Структурними елементами системи права є галузі, інститути, норми права, а структурними елементами системи законодавства є галузі, інститути законодавства, а також акти, розділи, статті, що містять нормативні приписи.

10.2. Система законодавства

Система законодавства — це сукупність нормативно-правових актів держави, що пов'язані між собою та водночас поділені на певні частини.

Основними структурними елементами системи законодавства є (Додаток 5):

1) **Нормативний припис** — логічно завершене положення, що міститься у тексті нормативно-правового акту, має загальнообов'язковий характер, тобто адресований невизначеному колу осіб і стосується типових життєвих обставин. Нормативний припис відрізняється від індивідуального припису, який адресується конкретним суб'єктам, стосується конкретної ситуації і реалізується одноразово.

2) **Нормативний інститут** — сукупність нормативних приписів, які регулюють певний вид суспільних відносин.

3) **Галузь законодавства** — сукупність нормативних приписів, які регулюють певну сферу суспільних відносин (трудове законодавство, кримінальне законодавство).

10.3. Структура законодавства

Розрізняють вертикальну, горизонтальну та державно-організаційну структури законодавства (*Додаток 5*).

1) Вертикальна — визначається за юридичною силою актів, які приймаються різними органами та за різними ознаками актів, що приймаються одним органом. Так, вертикальна структура законодавства України складається з таких елементів: Конституція України; конституційні закони; звичайні закони; підзаконні акти: постанови Верховної Ради, укази Президента, нормативні акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, накази та рішення керівників міністерств та відомств, рішення місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування, накази та інструкції керівників підприємств, установ, організацій.

2) Горизонтальна (галузева) — визначається за поділом нормативних актів за сферами суспільних відносин, які становлять предмет правового регулювання. У цій структурі визначаються галузі законодавства, що збігаються з галузями права та комплексні галузі, що об'єднують норми декількох галузей права.

3) Державно-організаційна — відображає особливості державного устрою. Так, законодавство унітарної держави є єдиним, а федерацівної — складним. У федераційній державі є загальнофедераційна конституція, але кожен із суб'єктів федерації може мати власну конституцію, що відображає його особливості. Отже, федерацівна система законодавства передбачає наявність двох і більше рівнів — центрального законодавства і законодавств суб'єктів федерації.

10.4. Поняття та ознаки нормативно-правового акту

Нормативно-правовий акт — рішення компетентного органу державної влади, що виноситься в установленому законом порядку, має загальний характер, забезпечується державою та породжує юридичні наслідки.

Ознаки нормативно-правового акту:

- встановлюється (приймається) уповноваженим органом держави або народом (референдум);
- містить в собі нові норми права або змінює (скасовує) діючі;
- чітко формулює зміст юридичних прав і обов'язків;
- відповідає Конституції, актам вищої юридичної сили;
- приймається у формах, встановлених відповідно для кожного із суб'єктів, які мають право його видавати;
- складається із додержанням правил нормотворчості (письмова форма, реквізити ...);
- приймається за спеціальною процедурою;
- доводиться до відома населення у спеціальному порядку (офіційне оприлюднення у відповідних державних виданнях).

За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на **закони і підзаконні акти**.

10.5. Поняття та види законів

Закони — це нормативно-правові акти, що приймаються законодавчими органами з дотриманням особливої процедури, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші суспільні відносини.

Вища юридична сила закону полягає в тому, що:

- жоден з органів держави, крім законодавчого, не може його ні змінити, ні скасувати;
- всі акти видаються на основі й з метою виконання закону, тому є способом його конкретизації;
- жодні акти не можуть суперечити закону;
- всі акти повинні відповідати закону за змістом;
- закон може бути замінений лише законом (підзаконні акти не можуть замінити закон);
- підзаконні акти не можуть вносити зміни до закону;
- закон контролюється лише Конституційним Судом, всі інші – різними органами (прокуратура та інші).

За юридичною силою закони поділяють на:

- конституції;
- конституційні закони;
- кодифіковані закони;
- звичайні закони.

Конституція — Основний Закон держави, що є верховним у системі нормативних актів, має особливий порядок прийняття та внесення змін.

Конституція має характерні ознаки, що відрізняє її від інших нормативно-правових актів, зокрема:

- конституція має установчий, програмний та ідеологічний характер;
- конституція має найвищу юридичну силу;
- для конституцій, як правило, характерна підвищена стабільність;
- конституція є юридичною базою поточного законодавства;
- конституція має специфічний предмет правового регулювання — найважливіші в державі суспільні відносини;
- конституція розробляється і приймається в особливому порядку;
- конституція має високий рівень захисту з боку держави.

Конституції класифікуються:

- За формою вираження:

1) **писані** — один або декілька документів, які визначені власне як конституція держави;

2) **неписані** — самостійні закони держави, які в своїй сукупності оголошуються конституцією, хоча єдиного документа з такою назвою немає (прикладом є Великобританія).

- За порядком прийняття:

1) **даровані** (октройовані) — створені та введені в дію одноособовим актом монарха, диктатора тощо;

2) **народні** — прийняті загальновизначеними демократичними засобами (парламентом, референдумом);

3) **договірні** — прийняті через укладання відповідної угоди між різними суб'єктами конституційного процесу.

- За порядком внесення змін і доповнень:

1) **жорсткі** — внесення змін і доповнень вимагає особливої процедури;

2) **гнучкі** — зміни і доповнення вносять за порядком, встановленим для будь-якого іншого закону.

- За формою державного устрою:

1) **унітарні;**

2) **федеративні.**

- За часом дії:

- 1) *постійні* — приймаються на невизначений термін;
- 2) *тимчасові* — приймаються на певний термін.

Конституційні закони — акти, що вносять зміни і доповнення до Конституції чи передбачені текстом Конституції.

Кодифікований закон — законодавчий акт, в якому об'єднані та систематизовані найважливіші основні правові норми конкретної галузі права або галузі суспільних відносин.

Кодифіковані закони можуть бути у формі кодексів (Земельний кодекс, Цивільний кодекс) чи основ законодавства (Основи законодавства про охорону здоров'я).

Звичайні закони (поточні) — акти, що приймаються в межах законотворчого процесу відповідно до Конституції та конституційних законів і регулюють найважливіші сторони суспільного життя.

10.6. Поняття та види підзаконних актів

Підзаконні нормативно-правові акти — це документи, що видаються компетентними органами на основі закону, відповідно до закону і для його виконання (підсилення дії закону). Підзаконними актами є укази, постанови, розпорядження, рішення, нормативні накази тощо.

Класифікація підзаконних актів.

1. **За юридичною силою** визначають такі види підзаконних актів:

▪ **загальні** — приймаються органами загальної компетенції і поширюються на всю територію та населення держави (постанови Верховної Ради, укази Президента, акти Кабінету Міністрів);

▪ **відомчі** — приймаються центральними органами виконавчої влади і поширюються на певну сферу суспільних відносин (акти міністерств, відомств, держкомітетів);

▪ **місцеві** — приймаються органами місцевої державної адміністрації та місцевого самоврядування та діють на території певної адміністративно-територіальної одиниці;

▪ **локальні** — регламентують діяльність конкретних підприємств, установ, організацій та поширюються на їхніх працівників (накази та розпорядження керівників підприємств, установ, організацій).

2. **За сферою дії** усі нормативні акти поділяються на:

- загальні;
- спеціальні;
- локальні.

3. **За галузями законодавства** нормативно-правові акти поділяються на:

- цивільні;
- кримінальні;
- адміністративні;
- фінансові;
- конституційні тощо.

4. **За характером волевиявлення** розрізняють нормативні акти:

- акти встановлення норм права;
- акти, що змінюють норми права;
- акти, що скасовують норми права.

5. **За суб'єктами нормотворчості** нормативні акти можуть бути:

- законодавчого органу;
- президента;

- уряду;
- центральних органів виконавчої влади;
- місцевих органів виконавчої влади;
- органів місцевого самоврядування;
- керівників державних підприємств та установ.

10.7. Дія нормативно-правового акту у часі, просторі та щодо кола осіб

Нормативні акти діють у часі, просторі та стосуються кола осіб.

Якщо характеризувати дію нормативно-правових актів у часі, потрібно визначитися щодо набрання та втрати чинності та зворотної дії. Так, за загальним правилом нормативно-правові акти набирають чинності через 10 днів з моменту опублікування. Також термін може бути установленний в самому акті чи спеціально прийнятому акті. Якщо ж нормативний акт не публікується, то він набирає чинності з моменту його одержання виконавцем. Втрачають чинність нормативно-правові акти внаслідок: закінчення терміну, на який видавався акт, прямого скасування конкретного акта, фактичного скасування акта іншим актом, прийнятим із того самого питання.

Щодо зворотної сили дії, то діє загальне правило «закон не має зворотної сили». Але існують винятки із цього правила, зокрема, у кримінальному, адміністративному законодавстві. Так, якщо нормативний акт, прийнятий після скочення правопорушення, звільняє від юридичної відповідальності або пом'якшує її, то він має зворотну силу, а якщо встановлює чи обтяжчує відповідальність, то він зворотної сили не має.

Дія нормативно-правових актів у просторі характеризується певною територією: держави в цілому, відповідного регіону тощо.

Щодо кола осіб нормативно-правові акти діють на громадян України, осіб без громадянства, іноземних громадян.

Проте окремі іноземні громадяни мають імунітет від юрисдикції держави перевітання (дипломатичні представники країн, міжнародних організацій).

10.8. Поняття та види систематизації нормативно-правових актів

Кожного року у будь-якій державі з'являються тисячі нормативно-правових актів. Це можуть бути нові акти, акти, що вносять зміни й доповнення до вже діючих, акти що скасовують діючі тощо.

Саме для того, щоб система законодавства залишалася системою й нормально функціонувала, її застосовується *систематизація*.

Систематизація нормативно-правових актів — це діяльність для упорядкування та вдосконалення нормативних актів, приведення їх до певної внутрішньо узгодженій системи.

Види систематизації:

1) Інкорпорація — вид систематизації нормативних актів, який полягає в об'єднанні за певним критерієм (хронологічний або алфавітний порядок, сфера суспільних відносин тощо) групи актів в одному збірнику без змістової переробки.

Види інкорпорації:

■ За юридичним значенням: *офіційна* (здійснюється уповноваженими органами), *неофіційна* (здійснюється будь-якими особами чи організаціями).

■ За обсягом: загальна, галузева, міжгалузева спеціальна (за окремими інститутами права).

■ За критерієм об'єднання: предметна, хронологічна, суб'єктна (залежно від органу, що видав акти).

Інкорпорація включає в себе:

- редакційну правку нормативних актів (вносяться зміни, замінюються статті);
- виключення положень, що втратили юридичну силу;
- виправлення помилок;
- виклад нормативно-правових актів в останній виправлений редакції.

2) Консолідація — вид систематизації нормативно-правових актів, який полягає в об'єднанні ряду нормативно-правових актів по тому самому предмету правового регулювання в одному шляхом їх логічного поєднання та редакційної обробки без внесення змін. За результатами консолідації створюється, як правило, єдиний нормативно-правовий акт. У такому акті ліквідований повторення та протиріччя. Таким актом може бути **Звід законів**.

Ті нормативно-правові акти, що увійшли до нового єдиного акту, втрачають юридичну силу.

За допомогою консолідації правові норми збираються разом у одному нормативному акті, забезпечуючи тим самим цілісність правового регулювання. Редакційна правка дозволяє переробити нормативний матеріал, викласти його логічно й послідовно, уникнувши повторів та суперечностей.

3) Кодифікація — вид систематизації нормативних актів, що мають спільний предмет регулювання, який полягає у змістовній переробці, погодженні норм та об'єднанні їх в одному нормативному акті.

За допомогою кодифікації відбувається ґрунтовна переробка нормативного акту як за формою, так і за змістом. Метою кодифікації є структурування галузі чи підгалузі, правового інституту.

Кодифікований акт відрізняється:

- внутрішньою узгодженістю;
- складною структурою (розділи, глави, статті ...);
- великим об'ємом;
- високим рівнем нормативних узагальнень;
- стабільністю дії.

Види кодифікації:

- за обсягом: галузева, міжгалузева, спеціальна;
- за формою вираження: кодекси, статути, положення тощо.

Найвідомішим кодифікаційним актом є **кодекс** — законодавчий акт, що забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний розподіл на частини, розділи, статті, що відображають зміст певної галузі законодавства (Кримінальний кодекс, Сімейний кодекс, Цивільний кодекс тощо). **Статути і положення** — кодифікаційні акти, в яких визначається статус певного виду державних організацій та органів.

Глава 11. Правотворчість. Правозастосування

11.1. Поняття правоутворення і правотворчості

Правоутворення — це процес закріплення правил поведінки людей, що склалися у суспільстві у конкретній юридичній формі. Правоутворення починається із усвідомлення необхідності правового врегулювання тих чи інших відносин і продовжується у правотворчій і нормотворчій діяльності.

Правотворчість — це діяльність державних органів, посадових осіб, а також усього народу, спрямована на утворення, зміну чи скасування нормативно-правових актів.

Принципи правотворчості:

- демократизм (врахування інтересів усіх суспільних груп при утворенні нормативно-правового акта, участь народу в обговоренні законопроектів, участь народу у відповідних референдумах);

- гуманізм (нормативно-правові акти формуються на основі людських цінностей, міжнародних стандартів прав людини);

- поєднання національного та інтернаціонального;

- законність (відповідність нормативно-правових актів Конституції);

- науковість (обґрутування на науковому рівні відповідності нормативно-правового акта потребам суспільства);

- гласність (відкрите й вільне обговорення проектів нормативно-правових актів);

- толерантність (узгодження інтересів соціальних груп, кола осіб, яких стосуватиметься нормативно-правовий акт у разі прийняття).

Види правотворчості:

- безпосередня (розробка і прийняття нормативно-правових актів органами держави (посадовими особами) в межах своїх повноважень);

- делегована (делегування правотворчих повноважень одними органами влади іншим);

- санкціонована (визнання актів, прийнятих недержавними організаціями).

Суб'єкти правотворчості:

- держава та її органи;

- інші організації, якщо держава делегувала їм таке право;

- народ у разі референдуму.

Нормотворчість — це діяльність усіх інших, крім Верховної Ради, суб'єктів з підготовки, прийняття, зміни чи скасування підзаконних актів.

11.2. Етапи правотворчої діяльності

Етапами правотворчої діяльності є:

1) Підготовчий:

- рішення про необхідність підготовки проекту нормативно-правового акту;
- визначення кола осіб, що готуватимуть проект;
- підготовка проекту;
- обговорення тексту проекту;
- узгодження проекту з усіма зацікавленими органами і посадовими особами;
- доопрацювання проекту.

2) Видання нормативно-правового акту:

- внесення проекту на обговорення правотворчого органу або посадової особи;
- обговорення, можливість кількох читань;

- прийняття і підписання;
- можливість права вето щодо законів (відкладного вето).

3) Набрання нормативно-правовим актом чинності — опублікування чи доведення до виконавців іншим способом.

11.3. Реалізація норм права. Правозастосування

Реалізація норм права — це втілення встановлених правових норм у діяльність суб'єктів права через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав, дотримання заборон.

Виконання юридичних обов'язків — форма реалізації зобов'язуючих юридичних норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними незалежно від їхнього власного бажання.

Використання суб'єктивних прав — форма реалізації повноважних правових норм, яка полягає в активній чи пасивній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їхнім власним бажанням.

Дотримання заборон — форма реалізації заборонних юридичних норм, яка полягає у пасивній поведінці суб'єктів, утриманні від заборонених діянь. Ці форми реалізації правових норм є формами безпосередньої реалізації, тому що суб'єкти права реалізують приписи правових норм безпосередньо самостійно з метою досягнення певних результатів.

Особливою формою реалізації норм права є їх застосування. **Застосування норм права** — це державно-владна, організаційна діяльність компетентних органів держави і посадових осіб із реалізації правових норм стосовно конкретних життєвих випадків через винесення індивідуально-конкретних правових приписів.

Правозастосовна діяльність здійснюється певними стадіями:

- аналіз фактичних обставин юридичної справи;
- вибір, аналіз і тлумачення правової норми (юридична кваліфікація — оцінка конкретної життєвої ситуації з боку права);
- винесення рішення, яке повинно мати своє зовнішнє вираження в усній або письмовій формі. Письмова форма передбачає видання **правозастосовного акта** — індивідуально-конкретного, державно-владного припису, винесеного відповідним органом унаслідок вирішення юридичної справи.

Розрізняють такі акти правозастосування:

1. За призначенням:

- Регулятивні правозастосовні — акти, що конкретизують права та обов'язки суб'єктів;
- Охоронні — акти, що встановлюють вид юридичної відповідальності;

2. За характером приписів, що вміщуються в актах:

- Уповноважуючі — акти, що надають можливість реалізувати суб'єктивне право;
- Зобов'язуючі — акти, що конкретизують обов'язок та покладають необхідність його здійснення;
- Забороняючі — акти, що попереджують противідповідність поведінки.

3. За суб'єктами:

- Акти парламенту;
- Акти глави держави;
- Акти Уряду;
- Акти міністерств, відомств та державних комітетів;

- Акти судових органів;
- Акти прокуратури;
- Акти правоохоронних органів;
- Акти контрольно-наглядових органів.

4. За формою вираження:

- Постанови;
- Укази;
- Розпорядження;
- Рішення;
- Накази;
- Ухвали;
- Протести;
- Подання;
- Вироки;
- Висновки.

11.4. Тлумачення правових норм

Важливим елементом правозастосування на стадії кваліфікації є *тлумачення правових норм*.

Тлумачення норм права — це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права зі з'ясування і роз'яснення змісту правових норм з метою їх найбільш правильної реалізації, яка може виражатися в особливому акті.

Розрізняють *офіційне та неофіційне тлумачення*, яке може бути загальним та казуальним. Загальне офіційне тлумачення не веде до створення правових норм, а тільки з'ясовує зміст існуючих правил поведінки. Казуальне тлумачення стосується конкретного випадку, «казусу», тобто зводиться до тлумачення правової норми з урахуванням її застосування в конкретному випадку.

Офіційне тлумачення дається компетентним органом чи посадовою особою на підставі службового обов'язку і має юридично вагомі наслідки. Воно може бути автентичним (проводиться тим органом, який створив цю норму права і є найбільш компетентним і авторитетним), легальним (дається спеціально уповноваженим на те органом), відомчим (здійснюється керівництвом центральної установи певного відомства, коли воно дає офіційну відповідь на запити підвідомчих організацій і підприємств з приводу трактування і застосування окремих повноважень та урядових нормативних актів). В результаті здійснення цих видів офіційного тлумачення видаються відповідні юридичні документи, що називають актами тлумачення. Слід розуміти, що ці акти нових норм не створюють, а слугують своєрідним додатком до нормативного акта, норми якого тлумачаться.

Неофіційне тлумачення — роз'яснення норм права, що дається не уповноваженим суб'єктом, а тому позбавлене юридичної сили і не тягне за собою юридичних наслідків. За формою воно може бути усним та письмовим, також його поділяють на доктринальне (наукове роз'яснення правових актів, змісту і цілей правових норм, яке міститься у науковому аналізі права у монографіях учених, науково-практичних коментарях), компетентне або професійне (дається юристами), буденне (дається особами, які виражають цим правові почуття, емоції, хвилювання і думки). За обсягом розрізняють адекватне або буквальне тлумачення (коли зміст і письмовий виклад норми права збігаються), обмежувальне або звужене (zmіст норми права вужчий за її буквальне значення), поширене (zmіст норми права ширший від його буквального значення).

Існують такі способи тлумачення:

- **мовне (граматичне)** — з'ясування змісту правової норми через досвід її словесного формулювання на підставі лексичних, морфологічних, синтаксичних норм мовознавства;
- **логічне** — з'ясування змісту правової норми на підставі безпосереднього використання законів і правил формальної логіки;
- **систематичне** — з'ясування змісту правової норми залежно від місця, яке вона поєднає в системі інших норм права, а також залежно від її зв'язків з іншими нормами інститутів і галузей права;
- **історико-політичне** — з'ясування суті правової норми на основі дослідження процесу її прийняття за певних історичних умов;
- **телологічне (цільове)** — аналіз суті правової норми через з'ясування її мети;
- **спеціальне юридичне** — аналіз норми, яка містить юридичну термінологію, розуміння її конструкції з позиції юридичної науки, техніки, практики.

Завдання та запитання

1. Що таке законодавство? Порівняйте право і законодавство.
2. Що таке система законодавства? Із яких структурних елементів вона складається?
3. Що таке юридична сила нормативно-правового акту?
4. Що таке закон? Як класифікуються закони залежно від юридичної сили?
5. Чому конституція є основним законом держави?
6. Порівняйте закон і підзаконний акт.
7. Які ви знаєте види підзаконних актів?
8. Для чого потрібна систематизація законодавства? Які види систематизації законодавства вам відомі?
9. Що таке правотворення? У чому різниця між правотворчістю та нормотворчістю?
10. Дайте характеристику етапам правотворчої діяльності.
11. Що таке реалізація норм права? Які форми реалізації норм права вам відомі?

Глава 12. Правосвідомість. Правова культура

12.1. Поняття правосвідомості. Ознаки. Функції

Правосвідомість — це форма суспільної свідомості, виражена у сукупності правових поглядів, які відображають поняття, уявлення, емоції, ставлення людей до діючого чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з правом.

Ознаки правосвідомості:

- виражає ставлення особи до права;
- є підставою для розвитку право розуміння;
- є регулятором поведінки людини;
- направляє, прогнозує й моделює поведінку людини щодо правової реальності;
- є формою виразу правової культури.

Функції правосвідомості:

- пізнавальна (знання норм права);
- ціннісна (ставлення до права);
- регулююча (відповідність поведінки людини діючим нормам права в суспільстві).

12.2. Структура правосвідомості

Структура правосвідомості включає правову ідеологію та правову психологію.

Правова ідеологія — правові знання, ідеї, принципи, теорії, уявлення, поняття, що формуються в результаті правового виховання та юридичних наукових досліджень.

Складовими правової ідеології є правові:

- ідеї;
- переконання;
- цілі;
- мотиви;
- поняття;
- настанови ...

Правова психологія — почуття, емоції, настрої щодо ставлення (сприйняття) до права, правових явищ.

Складовими правової психології є правові:

- почуття;
- переживання;
- настрої;
- уявлення;
- погляди;
- звички;
- звичаї;
- традиції ...

Розрізняють індивідуальну, групову, суспільну правосвідомості.

12.3. Правова культура

Культура людини — це рівень розумового та морального розвитку людини. Термін «культура людини» поєднує в собі моральні та матеріальні цінності, вміння, знання, звичаї та традиції... Інколи кажуть: людина низької культури — це людина з низьким рівнем інтелекту, поганими манерами тощо.

Розрізняють політичну, правову, художню, матеріальну, духовну, фізичну, інформаційну культури.

Правова культура — це ступінь відповідності способу і результату поведінки всіх і кожного правовим нормам, принципам, цінностям, знанням, які у сфері права сприйняті людьми і реалізуються в юридичній практиці.

Розрізняють правову культуру:

- суспільства;
- соціальної групи;
- особи.

Функціями правової культури є:

- регулятивна (регламентація поведінки особи, забезпечення функціонування всіх складових правової системи);
- інформаційна (правові знання, правова інформація);
- ціннісна (оцінка поведінки особи).

Висока правова культура передбачає:

- осмислення кожним суб'єктом соціальної цінності права;
- знання права, розуміння його змісту, вміння витлумачити положення нормативно-правових актів;
- моральний обов'язок поважати право;

- вміння застосовувати на практиці здобуті знання, використовувати закон для захисту своїх прав та інтересів;
- вміння орієнтуватися у складних правових ситуаціях тощо.

Одним із найважливіших напрямків формування правової культури дитини є **правове виховання**.

12.4. Правове виховання

Правове виховання — це цілеспрямований постійний вплив, спрямований на формування правової культури та правомірної поведінки дітей.

Правове виховання необхідне для отримання практичних життєвих юридичних знань та навичок для того, щоб розуміти, дотримуватися й поважати норми та правила, встановлені законодавством.

На правове виховання учня впливають **об'єктивні** та **суб'єктивні чинники**, які можуть бути як позитивними, так і негативними.

До **об'єктивних позитивних чинників** (зовнішні, сприяють правовому вихованню) належать: наявність та захист прав людини, розробка та удосконалення законодавства, демократичні перетворення в нашій державі. **Об'єктивними негативними чинниками** (ускладнюють правове виховання) є: проблеми та прогалини в законодавстві, недієвість або недостатня дієвість механізмів захисту прав людини тощо.

Позитивними суб'єктивними (внутрішніми) **чинниками** є настанова на правомірну поведінку, правова вихованість; негативними, навпаки, — настанова на протиправну поведінку, на безкарність, вседозволеність, безвідповідальність тощо.

Основними способами правового виховання є:

Правова освіта — нагромадження та засвоєння правових знань, тобто озброєння учнів знаннями норм законів та підзаконних актів, інформування з актуальних правових питань. Ефективними заходами для здобуття правової освіти можуть бути переконання, примус та покарання; позитивні приклади та вирішення юридичних ситуацій; стимулювання та навчання.

Правова пропаганда — поширення норм та правил законодавства як через засоби масової інформації (мережа Інтернет, телебачення, преса), так і шляхом організації виховних годин та позаурочних заходів із юристами й працівниками правоохоронних органів.

Безпосередня діяльність правоохоронних органів — рішення судів, притягнення до відповідальності за скоєння правопорушень органами міліції та прокуратури дітей та/або їхніх батьків (осіб, що їх заміняють).

Правомірна поведінка дітей, які стають взірцями у своїх діях для інших. Такими діями можуть бути допомога при розкритті злочинів та проступків, затримання право-порушника, важливі свідчення, самозахист чи захист друзів від протиправних посягань, діяння, пов'язані із ризиком тощо.

Самовиховання — оцінка підлітком своїх дій щодо чинного законодавства, покращення правових знань та умінь.

Засобами правового виховання є:

Нормативно-правові акти (Конституція України, закони та підзаконні акти, міжнародні документи з прав людини, прийняті ООН та Радою Європи, рішення Європейського суду з прав людини);

Матеріали, що популяризують та роз'яснюють законодавство, розміщені в Інтернеті та ЗМІ (юридичні консультації, сторінки адвокатів та юристів, телепередачі із судовими засіданнями тощо);

Правові телевізійні програми (новини), на сторінках яких подається інформація про діяльність державних та правоохоронних органів, про скосні правопорушення та боротьбу із правопорушниками та її наслідки (притягнення до відповідальності).

Організаційно-освітні заходи (зустрічі, лекції, бесіди, брейн-ринги, конференції, КВК та ін.).

Завдання та запитання

1. Що таке соціальні норми? Які види соціальних норм вам відомі?
2. Що таке право? Вкажіть його ознаки.
3. Порівняйте право та інші соціальні норми.
4. У чому різниця між суб'єктивним та об'єктивним правом?
5. Що таке функції права? Як вони класифікуються?
6. Із яких елементів складається система права?
7. Що таке норма права? Вкажіть та дайте характеристику складовим елементам норми права.
8. Дайте загальну характеристику галузям права України.
9. Дайте визначення поняття «правовідносини». Вкажіть структурні елементи право-відносин та дайте їм характеристику.
10. Порівняйте правосвідомість та правову культуру.
11. Вкажіть джерела права та дайте їм характеристику.
12. Які особливості укладення міжнародних нормативно-правових договорів?
13. Класифікуйте галузі права за належністю до публічного та приватного права.

Глава 13. Законність і правопорядок. Правопорушення і юридична відповідальність

13.1. Поняття законності, правопорядку і суспільного порядку

Законність — це стан суспільного життя, який характеризується неухильним дотриманням і виконанням законів усіма суб'єктами, режим, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою, громадянським суспільством.

Принципи законності:

- верховенство закону в системі нормативних актів;
- єдність законності (закон повинен однаково діяти стосовно всіх суб'єктів права на усій території України);
 - незаперечність закону в соціальній практиці (ніхто не може скасувати закон, крім органу, який його прийняв);
 - реальний характер законності (має місце тоді, коли закони не тільки не проголошуються, а й впроваджуються в життя);
 - забезпечення прав людини;
 - невідворотність відповідальності за правопорушення;
 - взаємозв'язок законності та доцільності, законності та справедливості, законності та культурності тощо.

Порядок суспільного життя, який утворюється за умов законності, називається правопорядком. Іншими словами, правопорядок — це реалізовані правові норми в системі суспільних відносин, у яких діяльність суб'єктів права є правомірною.

Із законністю і правопорядком тісно пов'язані такі поняття, як суспільний порядок, громадський порядок, дисципліна.

Суспільний порядок — реальний порядок суспільних відносин, що відповідають не тільки нормам права, а й іншим соціальним нормам.

Громадський порядок — порядок у громадських місцях.

Дисципліна — своєчасне і точне виконання вимог, що випливають із нормативних актів, моральних, громадських та інших соціальних норм. Різновидами дисципліни є державна, трудова, військова, екологічна тощо.

Гарантії законності — це засоби і умови, за допомогою яких держава забезпечує повне і послідовне здійснення її вимог. Виділяють загальні та спеціальні гарантії. Загальні гарантії — політичні, економічні, ідеологічні, соціальні, моральні та інші засоби і умови, за яких функціонує правова система і підтримується правопорядок. Спеціальні гарантії — спеціальні юридичні засоби та умови, що реально забезпечують вимоги законності. Такими юридичними засобами є: виявлення, попередження, припинення правопорушень; засоби захисту від правопорушень; засоби відтворення порушенії законності; юридична відповідальність. До юридичних умов належать: вдосконалення правової системи; повнота та відсутність протиріч у чинному законодавстві, рівень правосвідомості та правової культури; ефективна система контролю і нагляду за законністю; якісна та ефективна система правоохоронних органів тощо.

13.2. Поняття поведінки. Правомірна і протиправна поведінка

Поведінка людини є один із видів її діяльності. Поведінка людини пов'язана із постановкою та реалізацією потреб та інтересів й може бути надзвичайно різноманітною.

Поведінка — це здатність людини до діяльності у матеріальній, інтелектуальній та соціальній сферах.

Поведінка людини розвивається протягом усього її життя. Вона має різні цілі, мотиви, наслідки, способи вираження тощо.

На поведінку людини впливає цілий ряд факторів, а саме:

- вік;
- розумовий розвиток;
- освіта;
- характер;
- виховання;
- інтереси;
- оточуюче середовище;
- матеріальний стан та ін.

Поведінка людини характеризується такими ознаками:

- контролюється волею людини;
- має соціальний характер;
- полягає у діяльності чи спілкуванні.

Поведінка людини може регулюватися різними соціальними нормами, в тому числі нормами права. Наприклад, поза правовим полем перебувають відносини, що пов'язані із дружбою, коханням, заняттям спортом чи музикою. Розрізняють суспільно-шкідливу поведінку людини та суспільно-корисну.

Прикладами **суспільно-шкідливої поведінки** є зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо. Якщо своєю поведінкою людина порушує правила, встановлені суспільством, то такі дії є суспільно-шкідливими й обов'язково тягнуть за собою громадський осуд чи вплив. Проте це не зобов'язує таку особу до жодних дій.

Суспільно-корисною слід вважати поведінку, яка відповідає нормам права. Така поведінка є суспільно-небхідною, тому що саме такі правила та вимоги встановило суспільство як загальноприйнятні. За такими правилами живе спільнота.

Правова поведінка — передбачена нормами права соціально значуща поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їхніми свідомістю і волею.

Ознаки правової поведінки є:

- проявляється у вигляді дії чи бездіяльності, що регулюються нормами права;
- регулюється нормами права;
- вольовий характер (залежить від психічних властивостей особи);
- спричиняє юридичні наслідки;
- соціальна значущість (завдається користь або шкода суспільним відносинам).

Механізм правової поведінки включає: правові норми, що регулюють поведінку людини; юридичні факти; правовідносини; акти здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Універсальними засобами механізму правової поведінки є законність, правосвідомість, правова культура.

Серед видів правової поведінки розрізняють:

- правомірну поведінку;
- протиправну поведінку;
- зловживання правом.

Правомірна поведінка — це суспільно необхідна, бажана поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, що виражається у здійсненні правових норм, гарантується і охороняється державою.

Протиправна поведінка — це поведінка, що характеризується порушенням норм права (правопорушення).

Зловживання правом — це, як правило, така поведінка, що відповідає нормам права, але є соціально-шкідливою (фіктивний шлюб з метою отримання громадянства чи житла; несвоєчасна виплата заробітної плати).

Правомірна поведінка властива більшості членів людської спільноти. Саме за допомогою правомірної поведінки здійснюється як управління суспільством в цілому, так і регулювання суспільних відносин між різними суб'єктами.

Ознаками правомірної поведінки є:

- суспільна користь (забезпечує порядок, вирішення спорів та конфліктів, задоволення інтересів та потреб тощо);
- не суперечить нормам права (є правомірною);
- виражається у дотриманні, використанні, виконанні норм права;
- охороняється державою (заборони, дозволи);
- тягне за собою юридичні наслідки;
- має вольовий характер (свідомі правомірні дії осіб).

Правомірна поведінка може бути:

- добровільна чи вимушена;
- активна чи пасивна;
- колективна чи індивідуальна;
- необхідна, бажана й допустима.

13.3. Поняття та ознаки правопорушення

Правопорушення — це протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння (дія чи бездіяльність), що завдає шкоди суспільству, людям.

Ознаками правопорушення є (Додаток 6):

- суспільна небезпечність (суспільна шкідливість, матеріальна чи моральна шкода) (посягання на життя чи здоров'я людини, майно тощо);
- протиправність (діяння суперечить нормам права, порушує заборони ...);

- *винність особи, що скоїла діяння* (психічне ставлення до своїх дій та наслідків);
- *караність* (передбачена відповідальність в нормативно-правових актах).

Правопорушення як юридичний факт є лише за наявності усіх зазначених ознак (за відсутності однієї із ознак ті чи інші дії чи бездіяння не можуть класифікуватися як правопорушення).

13.4. Склад правопорушення

Склад правопорушення — це система ознаки протиправної поведінки, необхідних і достатніх для притягнення особи до юридичної відповідальності.

Склад правопорушення включає (*Додаток 6*):

- **Об'єкт правопорушення** — суспільні відносини, що охороняються нормами права і на які посягає дане правопорушення.

■ **Об'єктивна сторона правопорушення** — зовнішній акт суспільно небезпечного діяння, тобто протиправна дія чи бездіяльність, її шкідливі та суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між ними, час, місце, спосіб, засоби, умови та обставини сконення правопорушення.

■ **Суб'єкт правопорушення** — деліктоздатна фізична особа або деліктоздатне об'єднання, які вчинили правопорушення.

■ **Суб'єктивна сторона правопорушення** — психічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

До ознак суб'єктивної сторони належать *вина, мотив, мета правопорушення*.

Вина правопорушника може виступати у формі *умислу* або *необережності*. Залежно від вольового критерію *умисел* поділяють на *прямий і непрямий*.

Прямий умисел — коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає суспільно небезпечні та шкідливі наслідки і бажає настання саме таких наслідків.

Непрямий умисел — суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання. Також умисел поділяють на завчасно обдуманий, такий, що виник раптово, неконкретизований.

Необережність, у свою чергу, залежно від вольового критерію поділяють на *самопевненість та недбалість*.

Самопевненість — коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання його негативних наслідків, проте легковажно сподівається, що вони не виникнуть.

Недбалість — коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, але не передбачає можливості настання його негативних наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити.

Мотив — це внутрішні процеси, що відбуваються у свідомості особи і спонукають її скоти правопорушення (вбивство з корисливих мотивів).

Мета — це уява особи, що скоїє правопорушення, про бажаний результат, до якого вона прагне (підпал з метою приховати інший злочин).

13.5. Види правопорушень

Правопорушення класифікують за різними ознаками. Залежно від ступеня суспільної небезпечності розрізняють *проступки* і *злочини* (*Додаток 7*). У свою чергу, проступки поділяють на:

- **Адміністративні правопорушення (проступки)** — ті, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

- **Дисциплінарні правопорушення (проступки)** — ті, що завдають шкоди внутрішньому трудовому розпорядку підприємств, установ, організацій.

■ **Цивільно-правові правопорушення (проступки)** — ті, що завдають шкоди майновим і пов'язаним з ними особистим немайновим відносинам, врегульованим нормами цивільного права.

■ **Матеріальні правопорушення (проступки)** — ті, що завдають матеріальної шкоди підприємству його робітниками.

■ **Конституційні** — ті, що завдають шкоди порядку організації та діяльності органів державної влади, конституційним правам та свободам громадян.

■ **Міжнародні** — ті, що порушують міжнародні норми економічних взаємовідносин, наприклад, правила торгівлі.

■ **Злочини** — передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні винні діяння, здійснені суб'єктами злочинів. Також розрізняють і міжнародні злочини (работоргівля, піратство, міжнародний тероризм тощо).

13.6. Причини скоєння правопорушень

Причини правопорушень - це внутрішні й зовнішні фактори, що спонукають особу до протиправної поведінки. Серед причин і умов, які можуть визначати скоєння правопорушень або сприяти їм, характерними є:

■ дегуманізація людини і суспільства в цілому внаслідок науково-технічного прогресу;

■ безробіття і зростаючий розрив між бідністю більшості та багатством меншості;

■ міжнаціональні суперечності;

■ руйнування традиційних суспільних зв'язків внаслідок глобалізації та урбанізації, міграційних процесів, економічної і професійної конкуренції;

■ дефекти сімейного виховання (жорстокість, відсутність моральних принципів, будь-яких ідеалів);

■ стрімке поширення пияцтва та наркоманії;

■ вплив творів антивиховного характеру, що пропагуються сучасною масовою культурою;

■ низький рівень правосвідомості і правої культури, правовий ніглізм.

Сприяти скоєнню правопорушень можуть і певні суб'єктивні причини, соціально-психологічні особливості (наявність психологічних відхилень, темперамент, вік, риси характеру, фізичні недоліки тощо).

Впливають на скоєння правопорушень і факти недосконалості чинного законодавства (високі податки на суб'єктів господарської діяльності, відсутність прогресивного податку на власність та ін.). Але, як правило, правопорушення зумовлюються не якоюсь однією окремою причиною, а відразу багатьма.

Неправомірна поведінка завжди була й буде елементом громадського життя, але її можна мінімізувати, навіть запобігти шляхом соціальних і державних заходів. Наприклад, соціальна політика держави, спрямована на подолання бідності, сприятиме зменшенню кількості майнових злочинів.

13.7. Поняття, цілі, принципи та підстави юридичної відповідальності

Юридична відповідальність — це передбачене законом і застосоване органами держави примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ.

Розрізняють проспективний та ретроспективний аспекти юридичної відповідальності.

Проспективний (позитивний) аспект юридичної відповідальності полягає у заохоченні за супільно-корисну поведінку особи.

Ретроспективний (негативний) аспект передбачає покарання або компенсацію за скоєння правопорушення.

Ознаки юридичної відповідальності:

- настає за вчинення правопорушення (за діяння, що містить склад правопорушення);
- здійснюється компетентним державним органом (на основі та у відповідності із законом);
- застосовується у спеціальному порядку (процесуальне право);
- щодо правопорушника встановлюються певні обмеження або він позбавляється певних благ (майна).

Підставами юридичної відповідальності є:

- наявність складу правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона);
- юридичний факт — скоєння самого правопорушення (фактична підставка);
- наявність правозастосованого акта, що набрав чинності (процесуальна підставка, рішення компетентного органу, який визначає вид відповідальності і засіб — вирок суду, наказ адміністрації).

Принципи юридичної відповідальності:

- законність (відповідальність за діяння, а не за намір, думки);
- обґрунтованість (здійснюється на основі доведеності факту здійснення правопорушення);
- доцільність (міра покарання повинна відповідати скоєному правопорушенню);
- невідворотність (неминучість настання відповідальності за скоєне правопорушення);
- справедливість і гуманність (за одне правопорушення покарання встановлюється один раз, закон не має зворотної сили, що збільшує покарання);
- своєчасність (встановлення строків давнини).

Цілі юридичної відповідальності:

- превенція (попередження) вчинення правопорушень, тобто вплив на правопорушника (спеціальна превенція) та на інших осіб (загальна превенція) з метою недопущення вчинення ними противправних дій;
- покарання правопорушника (позбавлення волі на певний строк, конфіскація майна, штраф тощо);
- компенсація тій стороні, що потерпіла від вчинення правопорушення;
- позбавлення винного на деякий час можливості вчинити нові правопорушення тощо.

Разом з тим законодавством визначаються обставини, що виключають юридичну відповідальність, хоча діяння особи містить ознаки та склад правопорушення.

Це, зокрема, *необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, уявна оборона, діяння, пов'язане з ризиком, затримання особи, що вчинила злочин, фізичний або психічний примус, виконання наказу або розпорядження, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, вина кредитора, казус (випадок), непереборна сила тощо* (більш детальніше про це див. розділи «Кримінальне право», «Адміністративне право», «Цивільне право»).

Також особа не нестиме юридичної відповідальності в разі:

- визнання її неосудною;
- спливу строку давнини щодо притягнення до юридичної відповідальності;

- прийняття закону про амністію, указу про помилування;
- скасування нормативно-правового акта, що встановлював юридичну відповідальність;
- відсутності у діянні особи складу правопорушення.

13.8. Види юридичної відповідальності

Розрізняють такі види юридичної відповідальності (*Додаток 7*):

- **Адміністративна відповідальність** — покладення на порушників адміністративних стягнень, передбачених законодавством.
 - **Дисциплінарна відповідальність** — настає за порушення трудової дисципліни у формі дисциплінарних стягнень за рішенням керівництва підприємства.
 - **Цивільно-правова відповідальність** — відповідальність у вигляді відшкодування завданої шкоди, збитків, яка застосовується за порушення майнових або особистих немайнових прав.
 - **Матеріальна відповідальність** — відповідальність працівника за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.
 - **Кримінальна відповідальність** — застосування кримінального покарання до фізичних осіб, винних у вчиненні злочину.
 - **Конституційна відповідальність** — це відповідальність народних депутатів України та Президента за порушення норм Конституції (наприклад, втрата депутатського мандата через порушення вимог щодо несумісності, усунення Президента з поста завдяки імпічменту в разі вчинення ним державної зради чи іншого злочину).
 - **Кримінально-процесуальна відповідальність** настає в разі порушення встановлених норм кримінального процесу (наприклад, заміна підписки про невиїзд на взяття під варту тощо).
 - **Міжнародно-правова відповідальність** — за скоєння міжнародних злочинів.

13.9. Засади юридичної відповідальності особи

Конституція України визначає основи юридичної відповідальності особи:

- відповідальність за правопорушення має базуватися винятково на законі, при цьому якщо закони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, вони мають зворотну силу (ст. 58);
 - забезпечення права на захист від обвинувачення, що забезпечується діяльністю адвокатури (ст. 59, 63);
 - заборона притягати двічі до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61);
 - індивідуальний характер юридичної відповідальності особи (ст. 61);
 - **презумпція невинуватості**, що означає, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62);
 - відсутність відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї та близьких родичів, коло яких визначається законом.

Завдання та питання

1. Розкрийте зміст понять »законність«, »правопорядок«, »суспільний порядок«, »громадський порядок«, »дисципліна«.
2. Вкажіть принципи та гарантії законності.
3. Що таке правова поведінка? Вкажіть її види.
4. Які ознаки визначають діяння правопорушенням?
5. Дайте характеристику елементам складу правопорушення.
6. Що таке вина? Які види вини вам відомі?
7. Як класифікуються правопорушення залежно від ступеня суспільної небезпеки?
8. Що таке юридична відповідальність? Вкажіть підстави та цілі юридичної відповідальності.
9. Дайте характеристику видам юридичної відповідальності.
10. Розкрийте суть основ юридичної відповідальності особи в Україні за Конституцією.

Використані джерела

1. Алексеев С.С. Государство и право. — М., 1994.
2. Венегеров А.Б. Теория государства и права: Часть 2. Теория права. — М., 1995.
3. Жидков О.А., Крашенинникова Н.А. История государства и права. — М., 1999.
4. Козлов А.Е. Конституционное право. — М., 1997.
5. Колодій А.М., Копейчиков В.В. та ін. Загальна теорія держави і права.— К., 2000.
6. Корельский В.М., Перевалова В.Д. Теория государства и права. — М., 1999.
7. Лазарев В.В. Теория государства и права. — М., 1992.
8. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах. — М., 1997.
9. Марченко М.Н. Теория государства и права. — М., 1996.
10. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. — М., 2000.
11. Назаренко Г.В. Теория государства и права: Учебное пособие. — М., 1999.
12. Рассолов М.М. Теория государства и права. — М., 2000.
13. Фаткуллин Ф.Н. Основные учения о праве и государстве: Учебное пособие. — Казань, 1997.
14. Теория государства и права / Под ред. В.Н. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. — М., 2000.
15. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Учебное пособие / Под ред. З.М. Черниловского. — М., 1996.
16. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие. — М., 1999.
17. Юридична термінологія: Довідник. — К., 1998.

Книга ІІ. ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

РОЗДІЛ III

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Глава 14. Вступ до конституційного права

14.1. Поняття конституційного права. Конституційно-правові відносини

Конституційне право України (КПУ) — це галузь права, система нормативно-правових актів, що регулюють порядок організації та функціонування органів державної влади, правове становище громадян та їх взаємовідносин із державою.

Іншою назвою конституційного права є *державне право*. Норми КПУ поширюються на політику, економіку, ідеологію, соціальні стосунки. Конституційне право регулює найважливіші суспільні відносини (конституційно-правові): основи життєдіяльності суспільства в цілому, держави, колективу, особи тощо.

Розрізняють такі *конституційно-правові відносини*:

- що визначають правовий статус людини (права, свободи, обов'язки, громадянство);
 - що визначають державний лад (форма правління, державного устрою, політичний режим);
 - що визначають систему, структуру, порядок формування, функції органів державної влади;
 - що визначають систему, структуру, порядок формування, функції органів місцевого самоврядування;
 - економічні (види форм власності, порядок їх реалізації, захист).

Конституційно-правові відносини — це врегульовані нормами конституційного права відносини у суспільстві, суб'єкти яких наділені правами та обов'язками.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є:

- 1) народ держави;
- 2) держава (Україна та інші держави світу);
- 3) органи державної влади;
- 4) органи місцевого самоврядування;
- 5) політичні партії та громадські об'єднання;

- 6) трудові колективи;
- 7) фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства);
- 8) юридичні особи (в тому числі іноземні).

14.2. Конституційно-правові норми

Систему КПУ складають *конституційно-правові норми*, об'єднані у *конституційно-правові інститути* (інститути громадянства, президентства, виборів тощо). *Конституційно-правова норма* — загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене державою для врегулювання та охорони найважливіших суспільних відносин.

Особливостями норм конституційного права є:

- вони регулюють найважливіші суспільні відносини;
- мають найвищу юридичну силу;
- встановлюють порядок створення інших правових норм;
- мають підвищену стабільність та підвищений ступінь охорони державою;
- мають прогностичний характер (визначають перспективи розвитку держави і суспільства);
- різняться структурою (відсутня санкція, а в окремих випадках і гіпотеза (норми-принципи, норми-декларації)).

14.3. Предмет та метод конституційного права.

Принципи конституційного права

Предметом конституційного права є державний і суспільний лад, правове становище громадян, порядок формування та діяльності органів держави.

Методом конституційно-правового регулювання є сукупність засобів правового впливу на суспільні відносини. Основними методами є:

- уповноважуючі;
- встановлюючі;
- примусу;
- забороняючі.

КПУ базується на певних засадах, настановах та вимогах, що мають назву принципів.

Принципами конституційного права України є:

- верховенство та непорушність прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- народовладдя та демократії;
- верховенства та прямої дії Конституції та законів України;
- політичного, економічного та ідеологічного плюралізму;
- поділ влади;
- гуманізм;
- пріоритет норм і принципів міжнародного права;
- захист суверенітету і територіальної цілісності України.

14.4. Джерела конституційного права

Джерелами КПУ є конституційне законодавство — нормативно-правові акти, що регулюють конституційні відносини. До конституційного законодавства в Україні належать:

- Конституція України;
- конституційні закони («Про вибори Президента України», «Про кабінет Міністрів України», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» тощо);
- нормативно-правові акти ВРУ, Президента України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування, які стосуються норм КПУ;
- рішення Конституційного Суду України щодо легітимності (відповідності Конституції України) нормативно-правових актів ВРУ, Президента України, Кабінету Міністрів України, ВР АРК;
- рішення Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції та законів України.

Основним джерелом КПУ є Конституція України, вона встановлює і регламентує найважливіші принципи регулювання суспільних відносин. Детальніше тлумачення конституційно-правових відносин знайшло висвітлення у конституційних законах. Так, розділу III Конституції України «Вибори. Референдум» (6 статей) відповідають конституційні закони: «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» та інші.

Завдання та запитання

1. Що таке конституційне право? Які відносини воно регулює?
2. Хто може бути суб'єктом конституційно-правових відносин?
3. Які особливості мають норми конституційного права?
4. Вкажіть основні джерела Конституційного права.

Глава 15. Історичний розвиток та становлення української державності

15.1. Історичний розвиток держави та права України

Створенню Української держави та права передували тривалі та нелегкі періоди історії українського народу. Тому історія Української державності має давні історичні корені.

№	Етапи розвитку державності	Державні утворення на території України	Видатні історичні діячі	Правові пам'ятки
1	VII – III ст. до н.е. Найперші держави	Скіфське царство, сарматська держава, грецькі міста-держави (Пантікапей, Феодосія, Херсонес), Боспорське царство, державний союз готів, держава гунів		

№	Етапи розвитку державності	Державні утворення на території України	Видатні історичні діячі	Правові пам'ятки
2	III–VIII ст. Початки державності у східних слов'ян	Антський союз, племінні союзи полянів, дулібів, волинян, більх хорватів, сіверян, радимичів, тиверців, Куявія, Славія, Артанія		
3	IX–XII ст. Давньо-руська держава	Київська Русь	Ярослав Мудрий, Володимир Мономах	Русько-візантійські договори 911, 944, 971 рр. «Руська правда», церковні статути Володимира і Ярослава
4	XII–XIV ст. Феодальна роздробленість	Галицько-Волинська держава	Кн. Роман, Данило Галицький	«Галицько-Волинський літопис»
5	XIV–XVI ст. Україна під владою Польщі та Литви	Литовсько-Руська держава, Річ Посполита	К. Кониський, С. Наливайко.	Литовські статути 1529, 1566, 1588 рр., Магдебурзьке право
6	XV–XVII ст. Козацький період	Запорозька Січ, Українська держава Богдана Хмельницького, Гетьманщина	Д. Байда-Вишневецький, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Орлик,	Морська конвенція з Османською Портокою 1648 р., Зборівський договір 1649 р., «Березневі статті» 1654 р., Конституція П. Орлика 1710 р.
7	XVIII – поч. XX ст. Україна у складі Російської та Австро-Угорської імперій	Російська імперія, Австро-Угорська імперія	П. Калнишевський, М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, Д. Донцов	«Права, за якими судиться малоросійський народ», «Статути Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія», «Книга буття українського народу», «Звід малоросійських прав» 1807 р., «Проект оснований устава українського общества «Вольный союз», «Основний закон Самостійної України»

№	Етапи розвитку державності	Державні утворення на території України	Видатні історичні діячі	Правові пам'ятки
8	1917-1920 рр. Україна в роки громадянської війни.	Українська Народна Республіка, Українська Держава П. Скоропадського, Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), ЗоУНР	М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський	Універсал Центральної Ради, Конституція УНР, «Грамота до всього українського народу», Закон про тимчасовий державний устрій України...
9	1920-1991 рр. Радянський період.	Українська Соціалістична Радянська Республіка (УССР, з 1919 по 1937 р.), Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР, з 1937 по 1991 р.).		Конституція Радянської України 1919 р., Конституція УССР 1929 р., Конституції УРСР 1937, 1978 рр.
10	з 1991 р. — незалежна держава	Україна	Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович	Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Конституція 1996 р.

15.2. Декларація про державний суверенітет України

Події, що відбувалися в СРСР в другій половині 80-х років ХХ ст., привели до його розпаду. Саме на фоні цих подій і відбулося утворення незалежної держави Україна.

16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України (*декларація* (від лат. *declaration* — заява, оголошення) — оповіщення про наміри).

Декларація проголосувала *державний, народний та національний суверенітет*.

Державний суверенітет — це здатність держави проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику. Влада держави розповсюджується на всі організації, на всіх осіб, що знаходяться у країні. На міжнародній арені держава самостійно приймає рішення щодо напрямків зовнішньої політики, вступу до міжнародних організацій, встановлення політичних та економічних зв'язків з іншими державами.

Декларація проголосувала:

- верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території;
- недоторканність і незмінність кордонів;
- право народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством;

- самостійне створення банківської, цінової, фінансової, митної і податкової систем;
- громадянство України;
- самостійність у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації і всіх національностей, що проживають на її території;
- право України на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки;
- Україну суб'єктом міжнародного права.

Народний суверенітет – це повновладдя народу, визнання народу єдиним джерелом влади. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. «Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад...»

Національний суверенітет - це повновладдя нації, її можливість вільно вирішувати всі питання свого національного життя, в тому числі й щодо створення самостійної держави.

І хоча цей документ не мав юридичної сили, проте він мав програмний характер.

15.3. Акт проголошення незалежності України

19 серпня 1991 р. в СРСР відбувається спроба державного перевороту. Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС, до його складу входили представники вищих ешелонів влади СРСР), який намагався захопити всю владу СРСР, заявив про свій намір зберегти централізовану союзну державу. Проте змова зазнала невдачі й була придушенена. Ці події лише прискорили розпад Радянського Союзу.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР, під впливом спроби державного перевороту, прийняла постанову та Акт проголошення незалежності (*акт* – від. лат. *actus* – постанова, що має юридичне значення):

«Виходячи зі смертельної небезпеки, що нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державності в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України і створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Відтепер на території України мають силу винятково Конституція і закони України.

Цей акт набуває чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України».

За цим документом Україна ставала незалежною демократичною державою. З моменту проголошення незалежності на території України залишалися чинними лише конституція, закони, постанови уряду та інші законодавчі акти республіки.

15.4. Референдум 1 грудня 1991 року

На 1 грудня 1991 р. було призначено проведення Всеукраїнського референдуму щодо підтвердження Акту проголошення незалежності, а також всенародні вибори Президента України. Майже 30 млн. (90,32% тих, хто брав участь у референдумі) українців підтримали рішення Верховної Ради України на референдумі.

Л.М. Кравчук став першим всенародно обраним президентом України.

7–8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі керівники України, Росії та Білорусі підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 10 грудня Верховна Рада України прийняла постанову «Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав». 21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алмати керівники Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України підписали Декларацію про Співдружність Незалежних Держав. Ці події знаменували кінець історії СРСР.

15.5. Правонаступництво України

12 вересня 1991 року Верховна Рада прийняла ще один важливий для нашої молодої держави документ — Закон України «Про правонаступництво України».

Під правонаступництвом у міжнародному праві розуміють *перехід прав та обов'язків однієї держави до іншої у зв'язку зі зміною державного суверенітету*.

За цим законом:

- з моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади України є Верховна Рада України;
- до ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція Української РСР;
 - органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції УРСР, діють в Україні до їхнього створення на підставі нової Конституції України;
 - Державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України;
 - Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України;
 - Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки;
 - Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу Союзу РСР за станом на 16 липня 1990 року в частині, яка визначається окремою міждержавною угодою;
 - Україна не несе зобов'язань за кредитними договорами та угодами Союзу РСР, укладеними після 1 липня 1991 року без згоди України;
 - всі громадяни Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України;
 - Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України незалежно від національної належності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини.

15.6. Основні етапи конституційного процесу в Україні 1991-1996 рр.

З проголошенням державності в Україні постало питання створення нової Конституції. Хоча із проголошенням незалежності України в Конституцію УРСР й було внесено ряд змін і доповнень, та все ж таки це був нормативно-правовий акт, створений на засадах та принципах, від яких молода Українська держава відмовилася.

Проте розробка й прийняття нового Основного закону України (*конституційний процес*) затягнулася й тривала до 1996 року. Це пов'язано, насамперед, як із складністю самої роботи (потрібно було створити принципово новий документ), так

і з протистоянням різних політичних сил в українському парламенті (в цей час відбувається процес становлення політичних партій в Україні).

Конституційний процес в Україні проходив за такими етапами:

1990–1991 pp. Підготовка Конституційною комісією, створеною у жовтні 1990 року, концепції нової Конституції України. Ця концепція базувалася на Декларації про державний суверенітет України й закріплювала та конкретизувала її положення, була схвалена Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 року.

1992–1993 pp. Внесення змін до проекту після проголошення незалежності. Внесення проекту на всенародне обговорення (понад 47 тисяч зауважень та пропозицій). 26 жовтня 1993 року Верховна Рада України приймає новий текст проекту.

1994–1995 pp. У листопаді 1994 р. створено нову Конституційну Комісію зі статусом тимчасового загальнодержавного органу (попередня була комісією Верховної Ради України). До складу цієї комісії входили представники Верховної Ради України, Президента України, Верховного Суду України, Вищого арбітражного суду України, Генеральної прокуратури України, Автономної Республіки Крим. Проте у зв'язку із протистоянням політичних сил у гілках та органах влади через принципові положення комісії не вдалося узгодити зміст тексту проекту Конституції України.

1995 p. 8 червня 1995 року Президент України Л. Кучма ініціює укладення між Верховною Радою України та Президентом України *Конституційного договору*. Договір мав ряд розбіжностей із чинною старою конституцією, надавав Президенту України додаткових повноважень й за юридичною силою прирівнювався до Конституції України. Договір викликав неоднозначну оцінку в усіх колах суспільства, але, разом з тим, як з'ясувалося згодом, пожвавив і прискорив процес розробки нового Основного документу.

1996 p. 20 березня проект Конституції України, розроблений кількома погоджувальними робочими групами, вноситься на розгляд до Верховної Ради України. 4 червня 1996 року його було прийнято у першому читанні. Через два тижні розпочався розгляд проекту в другому читанні. Цей процес відбувався в умовах сильного протистояння Президента України та Верховної Ради України. Депутатам потрібно було розглянути майже 6 тисяч поправок до тексту проекту Конституції. Л. Кучма наполягав на прийнятті Конституції України в редакції від 20 березня. Верховна Рада України приймає рішення працювати у режимі одного засідання до остаточного прийняття нової Конституції України. Робота Верховної Ради України триває безперервно усю ніч з 27 на 28 червня. 28 червня о 9 годині 30 хвилин Верховна Рада України приймає нову Конституцію України, яка вступала у дію з моменту її прийняття.

День прийняття нового Основного закону було проголошено державним святом — *Днем Конституції України*.

Завдання та запитання

1. Які етапи розвитку української державності вам відомі? Які держави, державницькі союзи існували на території нашої держави? Які ви знаєте найвизначніші правові пам'ятки, що діяли у цих державах?
2. Дайте характеристику Декларації про державний суверенітет України. Яке значення має цей документ в історії розбудови нашої держави?
3. Розкрийте зміст та історичне значення Акту проголошення незалежності України.
4. В чому, на вашу думку, полягає значення референдуму 1 грудня 1991 року?
5. Що таке правонаступництво? Дайте характеристику Закону України «Про правонаступництво України».
6. Вкажіть та охарактеризуйте етапи конституційного процесу. Які причини, на вашу думку, призвели до такого тривалого процесу прийняття Основного закону держави?

Глава 16. Конституція України — Основний Закон держави

16.1. Загальна характеристика Конституції України

Конституція — це Основний Закон держави, що визначає основи суспільного і політичного ладу, правове становище людини і громадянина, структуру та організацію діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, державну символіку та інші найважливіші питання функціонування держави.

Конституція України є:

- за формою — писана і кодифікована (єдиний документ);
- за часом прийняття — нова (конституція другої хвилі);
- за способом прийняття — прийнята представницьким органом (парламентом України — ВРУ);
- за способом внесення змін — жорстка (zmіни вносяться не менш як 2/3 депутатів від конституційного складу ВРУ, а до розділів I. «Загальні засади»; III. «Вибори. Референдум»; XIII. «Внесення змін до Конституції України» — винятково всеукраїнським референдумом);
- за рівнем втілення у життя — реальна;
- за терміном дії — постійна;
- за державним устроєм — унітарна (Україна — унітарна держава).

Конституція України є головним законом у нашій державі, оскільки вона регламентує такі найважливіші суспільні відносини:

- державний лад;
- правовий статус особи;
- взаємовідносини особи з суспільством та державою;
- організація та діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування.

Конституція України є основою (базою) для інших галузей права України. Закони та інші нормативно-правові акти, що приймаються в Україні, не повинні суперечити конституції, що визначено у ч. 2 ст. 8 Конституції України «Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». Контроль за дотриманням конституційних норм в Україні здійснює Конституційний Суд України, компетенцією якого є визначення конституційності (відповідності Конституції) чи неконституційності (не відповідності Конституції) нормативно-правових актів, прийнятих у державі. Не можуть суперечити Конституції України міжнародні договори, укладені державою.

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, складається з преамбули (*фр. preamble — передмова, лат. preambulus — той, що йде попереду, передній*) та 15 розділів:

- I. «Загальні засади»;
- II. «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»;
- III. «Вибори. Референдум»;
- IV. «Верховна Рада України»;
- V. «Президент України»;
- VI. «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади»;
- VII. «Прокуратура»;
- VIII. «Правосуддя»;
- IX. «Територіальний устрій України»;
- X. «Автономна Республіка Крим»;
- XI. «Місцеве самоврядування»;
- XII. «Конституційний Суд України»;

- XIII. «Внесення змін до Конституції»;
- XIV. «Прикінцеві положення»;
- XV. «Перехідні положення».

У преамбулі йдеться про те, що ВРУ від імені українського народу, виражаючи його суверенну волю, спираючись на багатовікову історію українського державотворення, на право самовизначення, прийняла цю Конституцію, яка є Основним Законом України. Також у преамбулі визначено основні цілі розвитку суспільства та держави, якими є забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, розвиток та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Розділ I «Загальні засади» визначає конституційні ознаки Української держави, символи держави, принципи поділу влади, основи правової системи, основи економічних, національних відносин, основи національної безпеки та зовнішньої діяльності держави.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» встановлює права, свободи обов'язки громадян України.

У розділах III–XII мова йде про структуру та функції органів державної влади та місцевого самоврядування, організацію народовладдя, адміністративно-територіальний устрій України.

Розділи XIII–XV встановлюють порядок внесення змін до Конституції, набуття її чинності, терміни та напрями законотворчої діяльності, необхідні для приведення українського законодавства у відповідність до норм Конституції.

Отже, для Конституції України (як і для більшості конституцій інших держав) характерні такі властивості:

- верховенство (посідає особливе місце серед норм права України);
- програмність (визначає цілі та шляхи розвитку держави);
- нормативність (складається із загальнообов'язкових норм, які регулюють найважливіші суспільні відносини);
- установчість (встановлює систему та функції органів влади, місцевого самоврядування);
- стабільність (основні положення повинні діяти протягом тривалого часу, а у випадку потреб — можливі зміни).

16.2. Порядок внесення змін до Конституції України

Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як 1/3 народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як 2/3 конституційного складу Верховної Ради України.

Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як 2/3 конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття, не менш як 2/3 конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше, ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати ті самі положення Конституції України.

Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей Конституції розділу «Внесення змін до Конституції України».

16.3. Зміни до Конституції України від 8.12.2004 року

Як свідчить час, у Конституції 1996 року було закладено суперечності щодо організації виконавчої влади в Україні. За Конституцією, вищим органом виконавчої влади в Україні визначався Кабінет Міністрів України. Проте інші положення Основного закону надавали широкі повноваження у сфері виконавчої влади Президенту України (адміністрація Президента України). Час від часу в діяльність виконавчої влади втручалася ще й і Рада національної безпеки й оборони. Це стало можливим внаслідок відсутності чіткого розмежування повноважень між цими структурами та завдяки ряду інших суб'єктивних факторів.

Ці та інші чинники зумовили необхідність проведення *конституційної реформи*. Проте значний вплив на конституційну реформу мали більше політичні чинники, аніж інші (реформа відбувалася під час президентських «перегонів» 2004-2005 років у надзвичайних умовах).

8.12.2004 року Верховна Рада України приймає Закон України «Про внесення змін до Конституції України» (набрав чинності з 1 січня 2006 р., а окремі положення, що стосувалися регламенту Верховної Ради України, вступали в дію із обранням нового законодавчого органу України).

Зміни в Конституції торкалися не лише питання виконавчої влади, а й усіх гілок влади:

- зменшувались повноваження Президента України у питаннях кадової політики у сфері виконавчої влади;

- юридично закріплювалося поняття більшості у Верховні Раді України «коаліція депутатських фракцій» та регламентувалася її діяльність;

- розширино перелік підстав, за наявності яких повноваження народних депутатів України припиняються достроково;

- розширювалися повноваження Верховної Ради України;

- збільшено кількість підстав, які надають Президенту України право достроково розпустити Верховну Раду України;

- змінювалися та уточнювалися певні повноваження (процедури їхньої реалізації) Президента України;

- змінювався порядок формування, підзвітності, підконтрольності та відповідальності Кабінету Міністрів України й коло його повноважень;

- розширювалися повноваження прокуратури;

- збільшувався термін повноважень рад всіх рівнів до 5 років тощо*.

Із прийняттям змін до Конституції України наша держава перетворилася із президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську.

Обставини, за яких приймався закон, наклали свій відбиток на його зміст. На думку експертів та фахівців, він не розв'язав проблем, закладених у Конституції 1996 року.

30 вересня 2010 року Конституційний Суд України приймає рішення про неконституційність Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8.12.2004, скававши таким чином політреформу 2004 року й відновивши дію Конституції 1996 року.

Завдання та запитання

1. Дайте характеристику Конституції України.
2. Чому Конституція України є основним законом у нашій державі?
3. Дайте загальну характеристику структурі Конституції.
4. Розкрийте порядок внесення змін до Конституції України.
5. Внесення змін до яких розділів і чому потребує підтвердження на всеукраїнському референдумі?
6. В чому полягають основні зміни до Конституції від 8.12.2004 року?
7. Які наслідки, на вашу думку, мають ці зміни для України?

Глава 17. Загальні засади конституційного ладу

17.1. Форма правління України

За *формою правління* ст. 5 проголошує Україну *республікою*, оскільки народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Народ здійснює свою владу безпосередньо (вибори чи референдум) і через своїх представників (обирає органи державної влади та органи місцевого самоврядування), тобто формування органів державної влади та місцевого самоврядування відбувається на засадах виборності, а інститут монарха відсутній.

За *формою республіки Україна є змішаною республікою (президентсько-парламентською)*, ознаками якої є:

- президент є главою держави, а не главою виконавчої влади;
- уряд очолює прем'єр-міністр, який призначається Президентом України за згодою Верховної Ради України;
- уряд відповідальний перед президентом та ВРУ, підконтрольний і підзвітний ВРУ (може бути відправлений у відставку Президентом України або більшістю від конституційного складу депутатів Верховної Ради України)
- уряд призначається Президентом України за поданням прем'єр-міністра;
- президент обирається на загальних виборах і має широкі повноваження (крім вищезгаданих), також є гарантом державного суверенітету, представляє державу в міжнародних відносинах, призначає всеукраїнський референдум, суддів, ряд інших посадовців тощо;
- президент має право розпуску парламенту (якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися), а парламент — право судового розслідування щодо діяльності президента (у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину);
- парламент приймає закони, а президент підписує їх (має право застосувати вето, крім законів, що вносять зміни до Конституції України).

За ст. 6 Конституції державна влада в Україні здійснюється шляхом реалізації принципу поділу влад на засадах поділу на законодавчу (ВРУ), виконавчу (Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, районні, обласні державні адміністрації, м. Києва, Севастополя), та судову (Конституційний Суд України, суди

загальної юрисдикції, спеціалізовані суди), які здійснюють свої повноваження на основі та відповідно до Конституції та законів України. Тобто органи державної влади України можуть вирішувати лише ті питання, що належать до їхньої компетенції; не можуть перевищувати своїх повноважень, які вони мають за Конституцією та законами України; повинні виконувати функції, що покладають на них Конституція та закони України.

Крім органів державної влади, ст. 7 Конституції встановлює, що в Україні діє і місцеве самоврядування, тобто визнається право жителів місцевих територіальних громад на самоврядування шляхом створення представницьких органів у формі рад (сільські, селищні, міські, районні, обласні) для вирішення питань місцевого значення.

17.2. Форма територіального устрою України

За формулою територіального устрою Україна є унітарною державою, оскільки:

■ в Україні існує єдина система державних органів, побудована за принципом ієрархії на основі системи адміністративно-територіального поділу, яку складають АРК, області, райони, міста, райони в містах, селища, села. До складу України входять 27 суб'єктів:

- Автономна Республіка Крим;
- 24 області;
- місто Київ;
- місто Севастополь.

Відповідно, існують Центральні органи влади, яким підпорядковані уряд та парламент АРК, обласні державні адміністрації, державні адміністрації міст Києва та Севастополя (мають спеціальний статус міст республіканського підпорядкування: **Київ** — столиця держави, **Севастополь** — військово-морська база російського та українського чорноморських флотів);

■ в Україні існує єдине громадянство (громадянин іншої держави не може бути громадянином України, і навпаки, у випадку набуття громадянином України громадянства іншої держави, відбувається автоматична втрата українського громадянства);

■ в Україні існує єдина конституція і система законодавства (іхня дія поширюється на всі адміністративно-територіальні одиниці держави, на всіх, хто перебуває у межах кордонів держави);

■ до складу України не входять державні утворення із ознаками державної незалежності (жодна ланка системи адміністративно-територіального поділу України, в тому числі і АРК, не мають права на проголошення незалежності, тобто виходу зі складу України. Будь-які спроби як внутрішніх, так і зовнішніх сил щодо виходу певної частини території України з-під її суверенітету є порушенням чинного законодавства);

■ у міжнародних відносинах Україна є самостійним єдиним повноправним суб'єктом (не мають права на зовнішньополітичну діяльність як повноправні суб'єкти міжнародних відносин ані органи влади АРК, ані органи влади інших адміністративно-територіальних одиниць, тобто не можуть бути членами міжнародних організацій, до складу яких входять інші держави, не можуть укладати міжнародно-правові договори з іншими державами на найвищому рівні тощо).

За ступенем централізації влади Україна є *відносно централізованою*, оскільки управління на місцях здійснюється як виборними органами (радами), так і державними органами та чиновниками, що призначаються зверху (державні адміністрації).

За формулою унітарної держави є складною, оскільки до складу України входить Автономна Республіка Крим на правах адміністративної автономії. За конституцією України АРК є невід'ємною складовою частиною України. Комpetенція та функції АРК здійснюються на основі та в межах Конституції України.

17.3. Форма політичного режиму України

Політичний режим в Україні є демократичним. Стаття 1 Конституції проголошує Україну демократичною, соціальною, правою державою. Ознаками демократичного режиму в Україні є:

- носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ (обирає ВРУ, президента України, органи місцевого самоврядування, найважливіші питання вирішуються шляхом всенародного референдуму; тільки народ України має право визначати і змінювати конституційний лад);
- діє принцип верховенства права (Конституція має найвищу юридичну силу; всі інші нормативно-правові акти, в тому числі закони, приймаються на основі та відповідно до Конституції);
- свою діяльність органи державної влади здійснюють на основі законів та відповідно до законів України;
- існує розподіл влади на три гілки (законодавча влада — ВРУ, виконавча влада — Кабінет Міністрів України, судова влада — Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції);
- наявність права народу впливати на політичні рішення (висловлення своїх думок у ЗМІ, демонстрації, участь у передвиборних кампаніях тощо; заборона цензури);
- наявність політичного плюралізму (багатопартійна система: на 2006 р. в Україні зареєстровано 132 політичні партії), конкуренція політичних партій на виборах, політична опозиція у парламенті у вигляді фракцій;
- наявність і рівноправність різних форм власності (приватна, державна, колективна);
- наявність та гарантованість прав та свобод людини (людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; у випадку порушення прав і свобод людині забезпечується право на судовий захист).

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку української державності наша держава ще не повністю відповідає ознакам соціальної та правої держави.

Залежно від форм, напрямів, методів діяльності реальних кроків та перспективних програм діяльності політичний режим в Україні є наближеним до **ліберально-демократичного (центрістського)**.

17.4. Державні символи України

Державна символіка — засіб ідентифікації суверенної держави і суб'єкта влади в системі внутрішніх і міжнародних відносин, яка являє собою законодавчо закріплені символи: Державний Герб, Державний Прапор та Державний Гімн.

Державний Герб — (польськ. *herb*, нім. *erbe* — спадщина) — **відмінний знак, що є офіційною емблемою держави, яка зображується на прапорах, грошових знаках, печатах та інших офіційних документах.** Відповідно до Конституції України (ст. 20), Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого державного Герба України та герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. При цьому головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого — тризуб (малий Державний Герб України).

Державний Гімн — (*грец. ἡymnos — урочиста пісня*) — **музично-поетичний твір, який разом з Державним Гербом і Державним Прапором є офіційним символом держави.** Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Державний Прапор — це **офіційний відмінний знак (емблема) держави, символ її суверенітету.** Державний Прапор України являє собою стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього (зверху) і жовтого (знизу) кольорів у співвідношенні 2х3. За законами геральдики має назву «синьо-жовтий».

Наруга над державними символами тягне за собою юридичну відповідальність.

17.5. Статус Автономної Республіки Крим

Автономна Республіка Крим входить до складу України на правах адміністративної автономії. За конституцією України АРК є невід'ємною складовою частиною України. Комpetенція та функції АРК здійснюються на основі та в межах Конституції України.

Державні ознаки АРК:

- Крим є республікою, тобто державним утворенням;
- має свою Конституцію;
- має систему державних органів, що складається з Верховної Ради Криму (представницький орган) та Ради Міністрів (голова обирається Верховною Радою АРК за погодженням Президента України);
- органи державної влади АРК мають право видавати нормативно-правові акти.

Ознаками автономної республіки є:

- Конституція України визначає межі повноважень АРК;
- Конституцію АРК затверджує ВРУ;
- АРК не має права на державний суверенітет (відділення від України);
- Верховна Рада АРК не є законодавчим органом;
- Органи влади АРК не наділені повноваженнями щодо проведення зовнішньополітичної діяльності (АРК не є суб'єктом міжнародних відносин);
- нормативно-правові акти державних органів АРК не повинні суперечити Конституції та законам України (у випадку невідповідності Президент має право скасувати акти, прийняті Радою Міністрів АРК, зупинити дію нормативно-правових актів Верховної Ради АРК й одночасно звернутися до Конституційного Суду України щодо їх конституційності);

▪ порядок формування та функції найвищих органів державної влади АРК визначаються Конституцією України, законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК у межах її компетенції;

▪ суди АРК та інші правоохоронні органи належать до єдиної системи органів державної влади України;

▪ Конституція України визначає коло питань, нормативне регулювання яких здійснює АРК (питання сільського господарства, лісів, мисливства, рибальства, меліорації,

громадських робіт, ремесел, промислів, містобудування, житлового господарства, туризму, готелів, ярмарків, транспорту, автошляхів, водопроводів, музеїв, бібліотек, театрів та інших історичних і культурних закладів, санітарної і лікарняної служб;

- Конституція України визначає коло питань, які належать до відання АРК (вибори депутатів ВР АРК, місцеві референдуми, бюджет АРК, розроблення, затвердження і реалізація програм соціально-економічного та культурного розвитку, визначення статусу місцевостей як курортів, встановлення зон санітарної охорони, участь у забезпечені прав і свобод громадян, забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов, охорона пам'яток історії, розробка та реалізація державних програм, повернення депортованих народів, ініціювання введення надзвичайного стану, встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації).

Таким чином, АРК наділена певними ознаками *політичної автономії*, що є характерним для федеративної держави. Не найкращим чином організована і адміністративна автономія (на основі географічних умов, за якими приховуються політичні), хоча були і є всі підстави організувати її за національною ознакою (історично ці землі є татарськими).

17.6. Правовий статус національних меншин

Національні відносини в Україні будуються на статтях 10 та 11 Конституції, Законі України «Про національні меншини» (25.06.1992).

За статтею 11 держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

За Законом України «Про національні меншини» Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їхнього національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпечені прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальновизнаних прав людини.

Разом з тим, громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільноти між собою (в Україні проживає близько 130 національних меншин, питома вага яких становить 21,9% населення України).

Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, що включають у собі:

- користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства (на 2011 рік — існує понад 500 національно-культурних товариств);
- розвиток національних культурних традицій;
- використання національної символіки;
- відзначення національних свят;
- сповідування своєї релігії;
- задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації;
- створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах.

У роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською. Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право відповідно обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати свою національність.

У Верховній Раді України, в разі необхідності — в місцевих Радах народних депутатів, діють постійні комісії з питань міжнаціональних відносин. В місцевих органах державної виконавчої влади можуть створюватися відповідні структурні підрозділи. Центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин є Міністерство у справах національностей України.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом.

17.7. Законодавство про мови в Україні

Політика України у сфері використання мов регулюється Конституцією (ст. 10) та Законом України «Про мови в Україні» (28.10.1989).

За Конституцією державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всеобщий розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується також вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією та визначається Законом України «Про мови в Україні».

Законодавство України про мови має своїм завданням врегулювання суспільних відносин у сфері всеобщого розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення держави в усіх сферах суспільного життя, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови.

Виходячи з цих завдань, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські організації, ЗМІ тощо створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленаого оволодіння нею.

Держава створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей. В роботі державних органів, місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств, установ, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, села, селища), можуть використовуватися поряд з українською і їхні національні мови.

Мовами міжнаціонального спілкування в Україні визнаються українська, російська та інші.

Громадянам гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою. Громадянин має право звертатися до державних органів українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін (у місцях компактного проживання певної меншини).

Відмова службової особи прийняти і розглянути звернення громадянина з посиленням на незнання мови, якою він звертається, тягне за собою відповідальність. Рішення по суті звернення оформляється українською мовою або мовою роботи органу, до якого звернувся громадянин, а за його бажанням може бути видане йому в перекладі російською мовою.

Службові особи повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — і мовою роботи органу, де вони працюють, в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків. Незнання української, російської або мови роботи органу не є підставою для відмови у прийнятті на роботу, але після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу, в якому вона працює. Акти найвищих органів державної влади України приймаються українською, а публікуються українською і російською мовами. Мовою роботи, діловодства, документації, взаємовідносин державних органів, судочинства, навчання тощо є українська.

Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі. Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідування ворожечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Оскільки за законом передбачалися такі суттєві зміни, з метою більш ефективного забезпечення його діяльності, усунення непорозумінь та можливих конфліктів на мовному ґрунті постанова Верховної Ради України «Про мови» (28.10.89) встановила особливий порядок його введення в дію:

- закон починав діяти з 1 січня 1990 р.;
- протягом 3-5 років від дня, коли набирає чинності закон, на українську мову повинні перейти державні органи влади, державні службовці, все діловодство;
- до 10 років відводиться на переход на українську мову у сферах освіти, виховання, науки та інших.

17.8. Основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності

Основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життедіяльності визначають Конституція України й Закон України «Про основи національної безпеки України» (19.06.2003 зі змінами на 2010 р.).

Національна безпека — це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Головними об'єктами національної безпеки є людина і громадянин (їхні права та свободи), суспільство (їого духовні та матеріальні цінності, навколошнє природне середовище тощо), держава (конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність).

Суб'єктами забезпечення національної безпеки є:

- Президент України;
- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- Національний банк України;
- суди загальної юрисдикції;
- прокуратура України;
- місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;
- Збройні сили України,
- Служба безпеки України,
- Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;
- громадяни України,
- об'єднання громадян.

Ст. 17 Конституції визначає основні положення захисту суверенітету і територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки України. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності покладаються на Збройні сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Разом з тим, Збройні сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом (політичними партіями, громадськими організаціями, приватними особами), а також розташування іноземних військових баз.

За ст. 18 Конституції зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальнозвінзаними принципами і нормами міжнародного права.

Питання зовнішньої діяльності України врегульоване Законом України «Про міжнародні договори України» (22.12.1993 зі змінами на 2000 р.). Цей Закон встановлює порядок укладення, виконання і **денонасації** (лат. *denuntiatio* (повідомлення) — повідомлення однією державою іншої про розірвання укладеного між ними договору) міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань та принципів зовнішньої політики України, закріплених в Конституції України.

Міжнародний договір — це добровільна угода двох або більше суб'єктів міжнародних відносин про встановлення або зміну правовідносин, яка передбачає певні права та обов'язки сторін.

Міжнародні договори можуть бути:

- 1) міждержавні;
- 2) міжурядові;
- 3) міжвідомчі та називаються: договір, угода, конвенція, пакт, протокол, обмін листами або нотами тощо.

Укладення міжнародного договору передбачає три стадії:

- 1) ведення переговорів з метою підготовки тексту міжнародного договору;
- 2) прийняття тексту міжнародного договору чи встановлення його *автентичності* (гр. *authentikos* (справжній) — текст, складений однією чи кількома мовами, який розглядається однаково істинно та має рівну силу);
- 3) висловлення згоди на обов'язковість міжнародного договору для України.

Міжнародні договори України укладаються з іноземними державами та міжнародними організаціями від імені:

- України;
- уряду;
- міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади.

Від імені України укладаються міжнародні договори:

- політичні, територіальні, мирні;
- ті, що стосуються прав та свобод людини;
- про громадянство;
- про участь України у міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки;
- про військову допомогу та стосовно направлення контингенту Збройних сил України до іншої країни чи допуску збройних сил іноземних держав на територію України;
- про використання території та природних ресурсів України;
- ті, яким за згодою сторін надається міждержавний характер.

Від імені уряду укладаються міжнародні договори з:

- економічних;
- торговельних;
- науково-технічних та інших питань, що належать до його компетенції.

Від імені міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади України укладаються міжнародні договори з питань, що належать до їх компетенції.

Пропозиції щодо укладення міжнародних договорів України подаються уряду України Міністерством закордонних справ України. Інші міністерства і центральні органи державної виконавчої влади подають уряду України пропозиції щодо укладення міжнародних договорів України разом з Міністерством закордонних справ України або за погодженням з ним. Уряд України розглядає внесені пропозиції і не пізніше як у десятиденний термін подає їх разом з відповідними висновками президентові України, а щодо договорів, які укладаються від імені уряду України, приймає рішення про укладення такого договору України.

Ведення переговорів щодо підготовки тексту міжнародного договору, прийняття тексту міжнародного договору чи встановлення його автентичності та підписання міжнародного договору України здійснюється лише уповноваженими на те особами. Президент України, Прем'єр-міністр України і Міністр закордонних справ України мають право вести переговори і підписувати міжнародні договори України без спеціальних повноважень.

Для того, щоб підписаний міжнародний договір вступив у дію, набрав юридичної сили в Україні, потрібно його легалізувати шляхом затвердження, або *ратифікації* (лат. *ratification — ratus — вирішений, затверджений + fasere — робити — затвердження вищим органом влади міжнародного договору*).

Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється Верховною Радою України шляхом ухвалення спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України.

Ратифікації підлягають міжнародні договори України:

- політичні (про дружбу, взаємну допомогу і співпрацю, про нейтралітет), загально-економічні (про економічну та науково-технічну співпрацю), з загальних фінансових питань, з питань позики та кредиту, територіальні, мирні;
- що стосуються прав та свобод людини і громадянина;
- про громадянство;
- про участь в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки;